

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΦΟΡΕΣΙΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ
ΣΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*

1. Εισαγωγικά: Πηγές-Σκοπός εργασίας

Οι παραδοσιακές φορεσιές της πόλης της Κοζάνης και της ευρύτερης περιοχής είναι γνωστές, ως έναν βαθμό, α) από την παρουσία τους σε μουσειακές συλλογές

1. της Αθήνας (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο,¹ Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης,²

* Η ανακοίνωσή μου αφιερώνεται στους Κοζανίτες Φοιτητές/τριές μου, για τις γόνιμες ώρες της συνεργασίας μας.

¹ Πρόκειται: για α) δύο γυναικείους επενδύτες από τον Πεντάλοφο Κοζάνης (αρ. εισ. 7750 και 8587), που αγοράστηκαν το 1986 και το 1989, αντίστοιχα, από τον παλαιοπώλη Ν. Τσιμπλάκη. Κατά την περιγραφή του Δελτιοκαταλόγου του μουσείου, ο πρώτος είναι: *σιγκούνα (φλοκάτα) γυναικείας ενδυμασίας από τον Πεντάλοφο Κοζάνης. Από μαύρο μάλλινο υφαντό, στολίζεται σε όλα του τα ανοίγματα με μάλλινα γαϊτάνια κόκκινα και γαλάζια. Στριφτά βαμβακερά κορδόνια και πολύχρωμες φούντες στολίζουν τα μπροστινά φύλλα και τα πλαϊνά ανοίγματα. Στην πλάτη υπάρχουν δύο ταινίες από χρυσά και μάλλινα γαϊτάνια και χρυσά στριφτά κορδόνια. Μια κόκκινη ταινία από μάλλινο ύφασμα περιτρέχει τα τελειώματα της σιγκούνας και ταινίες από γαλάζιο μάλλινο ύφασμα καλύπτουν εσωτερικά τα ανοίγματα των εμπρός φύλλων· ο δεύτερος: σιγκούνι από μαύρο σαγιάκι του αργαλειού της γυναικείας παραδοσιακής φορεσιάς από τον Πεντάλοφο Κοζάνης, στολισμένο με κόκκινα και μπλε γαϊτάνια και χρυσοκέντημα·*

β) μια ανδρική φορεσιά από τη Βλάστη Κοζάνης (αρ. εισ. 10782), αγορασμένη επίσης από τον ίδιο παλαιοπώλη το 1993, την οποία, κατά τον Δελτιοκατάλογο του μουσείου, αποτελούν: *1) φαρδύ παντελόνι από μαύρο σαγιάκι, 2) γιλέκο σταυρωτό αχειρίδωτο από μαύρο σαγιάκι με δυο σειρές μαύρα γαϊτάνια ολόγυρα, 3) αμπαδόκαλτσες από άσπρο μάλλινο σαγιάκι, 4) αχειρίδωτος επενδύτης από μαύρο σαγιάκι στολισμένος ολόγυρα και στις τσέπες με μάλλινα γαϊτάνια.* – Ευχαριστώ θερμά την κ. Ε. Παπασπύρου, διευθύντρια του ΕΙΜ, καθώς και την επιμελήτρια κ. Αγγέλα Βιδάλη για την ενημέρωση που μου παρείχαν κατά την ερευνητική μου εργασία.

² Στις συλλογές του ΜΕΛΤ συγκαταλέγονται τα εξής αντικείμενα (ενδύματα και κοσμήματα), τα οποία έχουν καταγραφεί στους Δελτιοκαταλόγους του μουσείου ως προερχόμενα από την περιοχή της Κοζάνης: α) ανδρικό *σώβρακο*, Κοζάνη, Σιάτιστα (αρ. εισ. 5838), β) *πουκάμισο ανδρικό*, Κοζάνη, Σιάτιστα (αρ. εισ. 5839), γ) *γιλέκο γυναικείο*, ζιπούνι, Κοζάνη, Σιάτιστα (αρ. εισ. 6664), δ) *γυναικεία φορεσιά* αποτελούμενη από οκτώ μέρη, Κοζάνη, Κρόκος (αρ. εισ. 6856), ε) *επενδύτης γυναικείος*, *σεγκούνα*, Κοζάνη (αρ. εισ. 13208), στ) *φουστάνι νυφικό*, Κοζάνη, Βελβενδός (αρ. εισ. 15904), ζ) *φουστάνι*, Κοζάνη, Βελβενδός (αρ. εισ. 15905), η) *κάπα («κόζα»)*, Κοζάνη, Σέρβια (αρ. εισ. 16326), θ) *γουργουνοτσάρουχα*, Κοζάνη, Σέρβια (αρ. εισ. 16340), και ι) *σκουλαρίκια*, Κοζάνη (αρ. εισ. 8743), ια) *τεπελίκι, κόσμημα κεφαλόδεσμου*, Κοζάνη (αρ. εισ. 8569), ιβ) *σκουλαρίκια*, Κοζάνη (αρ. εισ. 8809), ιγ) *αετός, κόσμημα μέσης*, Κοζάνη, ιδ) *χαιμαλί, φυλακτό*, Κοζάνη (αρ. εισ. 8911). – Ευχαριστώ θερμά το προσωπικό του ΜΕΛΤ και ιδιαίτερα την κ. Ελένη Μελίδη, αναπλ. προϊσταμένη, για την ενημέρωση και το υλικό (και σε ψηφιακή μορφή), που έθεσαν στη διάθεσή μου.

και Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας [Ιματιοθήκη Λυκείου Ελληνίδων]),³ 2. της Θεσσαλονίκης (Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας),⁴ 3. από τη συλλογή του Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου Κοζάνης,⁵ καθώς και 4. από τις συλλογές των μουσείων των κοινοτήτων⁶ Αιανής, Βελβενδού, Εράτυρας, Πτολεμαΐδας,⁷ Σερβίων⁸ και Σιάτιστας, καθώς και τις μικρές συλλογές των κοινοτήτων Διλόφου, Εμπορίου, Κριμηνίου, Πενταλόφου, Ροδιανής, Σκαλοχωρίου [Νεάπολης], Χορηγού⁹ κ.ά.¹⁰ Επίσης, β) από τη δημοσιευμένη βιβλιογραφία, δηλ. 1. δημοσιεύματα με αμιγώς κοζανίτικο ενδυματολογικό περιεχόμενο, ολιγάριθμα ωστόσο και ολιγοσέλιδα,¹¹ 2. δημοσιεύματα με γενικότερο ενδυματολογικό περιεχόμενο, στα οποία

³ Η συλλογή της Ιματιοθήκης του Λυκείου Ελληνίδων περιλαμβάνει μία ενδυμασία από τη Σιάτιστα (δωρεά Μποδοσάκη, 7.2.1958) καθώς και ενδυμασίες (πλήρη σύνολα με συνοδά κοσμήματα) από την Αιανή, τον Κρόκο (αρ. εισ. 6888, 6889, δωρεά Ι. Παπαντωνίου) και γενικά την περιοχή Τσιαρσαμπά. Για την Ιματιοθήκη του Λυκείου των Ελληνίδων βλ. Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, «Η ιματιοθήκη του Λυκείου των Ελληνίδων (1911-2000). Ιστορική προσέγγιση στον τρόπο συγκρότησης και διαχείρισης μιας ενδυματολογικής συλλογής», στο: Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, [Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς], Αθήνα 2010, σ. 193-231 (ιδιαίτερα σ. 221, 223, όπου αναφορά στον Κρόκο).

⁴ Στο Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης (ΛΕΜΜ-Θ), η συλλογή που αφορά την περιοχή της Κοζάνης περιλαμβάνει 5.804 αντικείμενα (ψηφιοποιημένα), από τα οποία 1.681 εντάσσονται στην κατηγορία «Ενδυμασία και εξαρτήματα» και 97 στην κατηγορία «Αργυροχοΐα-κοσμήματα». – Ευχαριστώ θερμά τον κ. Ζ. Σκαμπάλη, προϊστάμενο δ/σης του ΛΕΜΜ-Θ, καθώς και την κ. Ελένη Μπίντση, λαογράφο του ΛΕΜΜ-Θ, για την ενημέρωση και την προθυμία τους να με εξυπηρετήσουν στην ερευνητική μου εργασία.

⁵ Βλ. Κ. Σιαμπανόπουλος, *Το Ιστορικό-Λαογραφικό και Φυσικής Ιστορίας Μουσείο της Κοζάνης και το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα στο Μπούρινο*, Κοζάνη 2003, όπου, εκτός από 60 τοπικές ενδυμασίες, φυλάσσεται και φωτογραφικό ενδυματολογικό υλικό, ενώ σε αναπαράσταση παρουσιάζονται εργαστήρια άσκησης τεχνών και επαγγελμάτων συναφών προς την ένδυση (υφαντικής, ραπτικής, γουναρικής, επεξεργασίας μεταξιού, υποδηματοποιίας, χρυσοχοΐας κλπ.). – Ευχαριστώ θερμά τον μουσειολόγο κ. Ευθ. Σκόδρα, επιμελητή του μουσείου, για την ξενάγηση στη διάρκεια της ερευνητικής εργασίας μου και την κατατοπιστική ενημέρωση.

⁶ Κατά το Κ. Σιαμπανόπουλος, *Ο νομός Κοζάνης στο χώρο και στο χρόνο*, Κοζάνη 1993, σ. 68, τα περισσότερα μουσεία και συλλογές στον νομό Κοζάνης ιδρύθηκαν μετά το έτος 1968.

⁷ Η ενδυματολογική συλλογή του Μουσείου Πτολεμαΐδας προς το παρόν δεν εκτίθεται. – Ευχαριστώ την υπεύθυνη κ. Βαρβάρα Γκέκα για τη γενικότερη ενημέρωση.

⁸ Το ενδυματολογικό υλικό του μουσείου αποτελείται από αντίγραφα τοπικών ενδυμασιών, τα οποία έγιναν σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες μελών της τοπικής κοινωνίας, καθώς και σύμφωνα με το φωτογραφικό υλικό που συγκεντρώθηκε με κόπο, μετά την πυρκαγιά που κατέστρεψε την κοινότητα ολοσχερώς το 1943. – Ευχαριστώ την υπεύθυνη της συλλογής κ. Χρυσάνθη Καραγιαννίδου για την ενημέρωση.

⁹ Η συλλογή στον Χορηγό αποτελείται από 10 τοπικές ενδυμασίες και μία ενδυμασία από την κοινότητα του Αυγερινού. – Ευχαριστώ την υπεύθυνη της συλλογής κ. Κλεονίκη Φωτοπούλου για την ενημέρωση.

¹⁰ Προσθέτω ότι, από όσο γνωρίζω, ενδυματολογικό υλικό φυλάσσεται και σε συλλογές ιδιωτών, όπως π.χ. του Κ. Γούλα στο Εμπόριο, του Κ. Καλπακίδη στην Πτολεμαΐδα κ.ά.

¹¹ Βλ. Αικατερίνη Τσιτρουλή, «Γυναικεία ενδυμασία Τσιαρσαμπά Κοζάνης», *Μακεδονική Ζωή* τχ 62 (1971) 27-29· Αλεξάνδρα Παραφεντίδου, «Η καταφυγίωτική γυναικεία φορεσιά», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη* 7 (1972) 80-84.

αποθησαυρίζονται αναφορές και στην περιοχή της Κοζάνης,¹² 3. μονογραφίες, άρθρα και άλλα δημοσιεύματα, με ιστορικό-λαογραφικό περιεχόμενο τοπικού χαρακτήρα, όπου αποθησαυρίζονται πολύτιμες, άλλοτε εκτενείς και άλλοτε σκόρπιες, ενδυματολογικές αναφορές.¹³ Το υλικό προέρχεται, κατεξοχήν, από τα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αι. και τις προπολεμικές δεκαετίες του 20^{ου} αι., ενώ για παλαιότερες εποχές οι αναφορές στην ενδυματολογική εικόνα της περιοχής είναι ελλιπείς, αλλά οπωσδήποτε αξιοπρόσεκτες και χρήσιμες.¹⁴

¹² Βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνικά εθνικά ενδυμασία*, Αθήνα 1948, σ. 14, όπου αναφορά στην τοπική ενδυμασία της Σιάτιστας και παραλληλισμός της με αυτή της Νάουσας· Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, [ΕΟΕΧ], Αθήνα 1965, σ. 21 (εξαγωγικό εμπόριο υφαντών Κοζάνης και Βελβενδού), σ. 27 (*μαντίλια με τα ψαλίδια*), σ. 70 (βαφή με το φυτό *κρόκος*). Βλ. ακόμη, Ελένη Καρασταμάτη, «Εθνικές φορεσιές στον βορειοελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 125-126 (χρήση *φουστάνελας* στη Δυτ. Μακεδονία), σ. 130 (συμβολισμοί στοιχείων γυναικείας φορεσιάς Βελβενδού)· Ιωάννα Παπαντωνίου, «Φορεσιές της Μακεδονίας», *Μακεδονική Ζωή* τχ 96 (1974) 24-31 (γυναικεία φορεσιά Κρόκου, σ. 26)· η ίδια, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978) 16 (*φουστάνι και φούστα με γιλέκο* Τσιαρσαμπά), σ. 32 (*φουτόσι* Σιάτιστας), σ. 33 (*γκουργκούλι* Βελβενδού), σ. 35 (*μαΐσια* μαντίλια Κρόκου)· η ίδια, «Το βορειοελλαδικό πουκάμισο σε σχέση με τα πουκάμισα του υπόλοιπου ελληνικού χώρου», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 570 (πουκάμισα με πλαϊνό φύλλο στη Μακεδονία)· η ίδια, *Μακεδονικές φορεσιές*, [Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα], Ναύπλιο 1992, σ. 14-15 (φορέματα Κοζάνης, Σιάτιστας, Τσιαρσαμπά).

¹³ Ενδεικτικά βλ. Μιχ. Α. Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 90-102 («Εγκύκλιοι της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης αφορώσαι εις συνηθείας στολισμού των γυναικών και εις θεσμούς αρραβώνος, γάμου κλπ.», έτ. 1789, 1803), σ. 149-151 («Πίναξ λέξεων και πραγμάτων», όπως αποθησαυρίζονται σε όλα τα έγγραφα)· ο ίδιος, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 27-33 (συντεχνία γουναράδων), σ. 63-72 (υφαντάδων), σ. 81-82 (κουρέων), σ. 82-84 (υποδηματοποιών), σ. 84-85 (ραπτών)· επίσης, Μηνάς Μαλούτας, *Τα Σέρβια. Ιστορική και λαογραφική επισκόπηση*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 161-164· Δ. Ν. Παπαναούμ, *Λαογραφικά Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 12 (ενδύματα προίκας), σ. 14-15 (καλλυντικά νύφης)· Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, *Λαογραφικοί αντίλαλοι Βελβενδού*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 197-206· Κ. Σιαμπανόπουλος, *Οι Λαζαρίνες (Αιανής Κοζάνης)*, Θεσσαλονίκη 1973· ο ίδιος, *Ο νομός Κοζάνης στο χώρο και στο χρόνο. Φύση-Ιστορία-Παράδοση*, Κοζάνη 1993, σ. 294-312· Α. Γιμπλάκης, *Η Εράτυρα*, Θεσσαλονίκη 1985· Γ. Τσότσος, *Γαλατινή Βοΐου Κοζάνης: Ανθρωπογεωγραφική-Λαογραφική Προσέγγιση Δυτικομακεδονικού Χώρου*, Κοζάνη 1998, σ. 409-419· Κ. Ντίνας, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Κοζάνης*, Κοζάνη 2005 (ενδύματα στο τοπικό ιδίωμα). Βλ. ακόμη, Θ. Νάτσινας, *Οι Μακεδόνες πρματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1939· Ελευθερία Παπαδάκη, *Λαογραφικά της Σιάτιστας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 32-35· Λάζ. Νάνος, *Το Βελίστι (Ιστορία-Λαογραφία)*, Θεσσαλονίκη 1985· Ι. Π. Νασιόπουλος, *Λαογραφικά της Εράτυρας*, Θεσσαλονίκη 1993· Έφη Νίκου-Γιωλτζόγλου, *Η λαϊκή μας παράδοση*, επιμ. Σταύρ. Γιωλτζόγλου, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 59-69· Λάζ. Δάλλας, «Προικοσύμφωνο του 1895», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα* 12 (2001) 3.

¹⁴ Βλ. σχετικές ειδήσεις για την πόλη της Κοζάνης στο Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα, ό.π.*, και *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης, ό.π.*· βλ. επίσης τις παρατηρήσεις για την ενδυματολογική συμπεριφορά των γυναικών της Σιάτιστας του περηγητή Rouqueville (Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Γ2: 1810-1821*, Αθήνα 1975, σ. 353). Επίσης, ενδύματα κτητόρων/δωρητών σε τοιχογραφίες ναών του 18^{ου} αι. της ευρύτερης περιοχής Κοζάνης (ναός Αναλήψεως, Αγ. Νικολάου Εράτυρας, Ταξιαρχών και Τριών Ιεραρχών Σιάτιστας κ.ά.), αποτελούν αξιοπρόσεκτα σημεία αναφοράς για τους μελλοντικούς μελετητές των κοζανιτικών ενδυματολογικών τρόπων· βλ. και Ι. Φωτόπουλος, *Ιστορία της Σελίτσας-Εράτυρας*, Αθήνα 1939, σ. 94-95· Α. Ζ. Βαρσαμίδης, *Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής ζωογραφικής-λαϊκής*

Ολοκληρωμένη ενδυματολογική μελέτη για την Κοζάνη και την περιοχή της δεν υπάρχει, τα δε παραπάνω δημοσιεύματα δεν εξαντλούν το θέμα. Αντίθετα, το αναδεικνύουν σε ένα από τα ζητούμενα της λαογραφικής-ενδυματολογικής έρευνας, και προσκαλούν σε συστηματική εργασία (αναζήτηση, έρευνα, αξιολόγηση και σύγκριση όλων των πηγών), προς αποκατάσταση, καταρχάς, της μορφολογίας των κοζανίτικων ενδυμασιών, ώστε να ακολουθήσει η ερμηνεία της κοινωνικής λειτουργίας τους στο πλαίσιο κάθε κοινότητας, μέσα στο γενικότερο ιστορικό-πολιτισμικό γίνεσθαι της Δυτ. Μακεδονίας των νεότερων χρόνων. Η ενδυματολογική έρευνα δηλαδή βρίσκεται ακόμη στην αρχή.

Στο Πανεπ. Ιωαννίνων τα τελευταία 30 χρόνια, στο πλαίσιο διδασκαλίας των γνωστικών αντικειμένων του Τομέα Λαογραφίας, τα οποία εξετάζουν το λαογραφικό-πολιτισμικό περιεχόμενο του ενδύματος διαχρονικά,¹⁵ οι φοιτητές ασκούνται στην επιτόπια λαογραφική έρευνα, συλλέγοντας πρωτογενές ενδυματολογικό υλικό, κατά κανόνα από τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Οι μαρτυρίες αυτές, επεξεργασμένες και συγκροτημένες σε αυτοτελείς εργασίες, κατατίθενται στο Λαογραφικό Αρχείο (ΛΑΠΙ), το οποίο ανήκει στον Τομέα Λαογραφίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπ. Ιωαννίνων.¹⁶

αγιογραφίας (Δυτικής Μακεδονίας-Ηπείρου-Θεσσαλίας, 18^ο-19^ο αιώνα, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 62-64.

¹⁵ Για τη διδασκαλία της Ενδυματολογίας στο Πανεπ. Ιωαννίνων βλ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, «Ενδυματολογία: Διδασκαλία και έρευνα στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων», περ. *Διαβάζω*, αρ. 245, 5.9.90, σ. 54-59· η ίδια, *Χειρόγραφα Ενδυματολογικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Συλλογή Φοιτητών, 1964-1992*, [Επιστ. Επετ. Φίλος. Σχ. Πανεπ. Ιωαννίνων], Παράρτημα 54], Ιωάννινα 1994, σ. 13-18· η ίδια, «Επτανησιακά χειρόγραφα Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών, 1964-1992. Οι ενδυματολογικές ειδήσεις από την Κέρκυρα», *Δωδώνη* 27 (1998, τχ 1) 163-208 (20 φωτ.)· η ίδια, «Η διδασκαλία και η έρευνα της ενδυμασίας στο πλαίσιο του λαϊκού πολιτισμού: Οι εργασίες των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1992-2001)», στο: *Ήθη*. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή, [Πανεπ. Αθηνών και Ιωαννίνων], Αθήνα 2002, σ. 183-205· η ίδια, «Η διδασκαλία της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1964-2009», *Λαογραφία* 42 (2010-2012) [Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου '1909-2009. 100 Χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας', Πανεπ. Αθηνών, 11-13 Μαρτίου 2009, επιμ. Μ. Α. Αλεξιάδης – Γ. Χ. Κούζας], Αθήνα 2013, σ. 171-192· η ίδια, «Η διδασκαλία της Λαϊκής Τέχνης και τα αδημοσίευτα χειρόγραφα των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων», *Πρακτικά του Συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα, Αθήνα, 1-5.11.2006* [υπό έκδοση].

¹⁶ Το ΛΑΠΙ οφείλει τη σύστασή και τη συγκρότησή του, με σκοπό τη συγκέντρωση, διαφύλαξη, μελέτη και έκδοση του φιλολογικού και μουσειακού υλικού του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, στους καθηγητές της Φίλος. Σχ. Δ. Λουκάτο (1964-1969), Ν. Παναγιωτάκη (1969-1974) και Μιχ. Μερακλή (1975-1990). Το πρωτογενές χειρόγραφο λαογραφικό υλικό που κατέθεταν οι φοιτητές αποτελούσε και αποτελεί φροντιστηριακή ή σεμιναριακή άσκηση στα μαθήματα Λαογραφίας. Στους σκοπούς, εξάλλου, του ΛΑΠΙ, στο οποίο σήμερα αριθμούνται αρκετοί τόμοι με αδημοσίευτο χειρόγραφο λαογραφικό υλικό, ήταν και είναι η γνωστοποίηση αυτού του υλικού για την περαιτέρω επιστημονική αξιοποίησή του. Έχουν ήδη δημοσιευτεί άρθρα που αξιοποιούν και σχολιάζουν το πληροφοριακό υλικό χειρογράφων,

Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως σκοπό να γνωστοποιήσει και να σχολιάσει τις δημοσίευτες αυτοτελείς εργασίες του ΛΑΠΙ με το πρωτογενές προϊόν της επιτόπιας έρευνας των φοιτητών/τριών, οι οποίες προσφέρουν ενδυματολογικές μαρτυρίες για την πόλη και τις κοινότητες της περιφερειακής ενότητας Κοζάνης, συμβάλλοντας στο αίτημα της αποκατάστασης του παραδοσιακού ενδυματολογικού τοπίου της περιοχής, και δείχνοντας τη χρησιμότητα τέτοιων συλλογών, ακόμα και ως προς τη διερεύνηση ειδικότερων ζητημάτων.

2. Οι συλλογές κοζανίτικης ενδυματολογικής ύλης στο ΛΑΠΙ

2.1. Το υλικό και οι συλλογείς του

Στο ΛΑΠΙ φυλάσσονται 15 εργασίες με κοζανίτικο ενδυματολογικό περιεχόμενο, χειρόγραφες οι παλαιότερες, δακτυλογραφημένες ηλεκτρονικά από το 2000 κ.ε., βιβλιοδετημένες σε πανόδετους ή δερματόδετους τόμους, ή αυτοτελώς σε πανόδετα κυτία. Οι συλλογείς αυτού του υλικού είναι οι: Γραμματική Γούλα, Κ. Ζαγάρας, Κατερίνα Καλαμπούκα, Αλεξάνδρα Καρούτα, Μαριάνθη Καψάλη, Κυριακή Κοντού, Μαρία Κουτσάκη, Ζαχαρούλα Λάππα, Σοφία Μητκάνη, Ελπίδα Σπυριδέλη, Βασιλική Τσιάμη, Αλεξάνδρα Τσιώνη, Γεωργία Φλώρου, Ευαγγελία Φτάκα, Δήμητρα Χατζηστεργίου και Μαρία Χουντάση. Θα πρέπει να προστεθεί εδώ και ο Φώτης Μαυρομάτης, που κατέθεσε την εργασία του πρόσφατα στο ΛΑΠΙ.

Οι εργασίες προέρχονται: 1. από την πόλη της Κοζάνης,¹⁷ 2. από την Αιανή και τις γειτονικές κοινότητες Αγία Παρασκευή, Άνω και Κάτω Κώμη (πρώην Βάνιτσα),¹⁸ 3. από τη Σιάτιστα και τις κοινότητες Εράτυρα, Πεντάλοφος και

καθώς και αυτοτελείς εργασίες, που παρουσιάζουν το περιεχόμενο ενός μέρους του Αρχείου και χρησιμεύουν ως εργαλεία λαογραφικής έρευνας (βλ. ενδεικτικά Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Ηπειρώτικα χειρόγραφα λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή φοιτητών 1964-1974*, Ιωάννινα 1980, και ακόμη ό.π., σημ. 15).

¹⁷ Γραμματική Γούλα, «Η γυναικεία φορεσιά της Κοζάνης», ΛΑΠΙ, Νέα Σειρά, 1982-1983, Α-Γ, σ. 375-431.

¹⁸ Ευαγγελία Φτάκα, «Αναστήλωση της παραδοσιακής φορεσιάς της Λαζαρίνας (περιοχή Αιανής Κοζάνης)», ΛΑΠΙ, Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη-Ζάχου, τ. 25, 1991-1992 (εαρινό εξάμηνο), Τσι-Ω, σ. 165-251, Κυριακή Κοντού, «Η γυναικεία παραδοσιακή ενδυμασία στην Κάτω Κώμη Κοζάνης», ΛΑΠΙ, ό.π., 2008-2009 (εαρ. εξάμ.), Κατερίνα Καλαμπούκα, «Η φορεσιά της Αγίας Παρασκευής Κοζάνης (συνεντεύξεις και φωτογραφικό υλικό)», ΛΑΠΙ, ό.π., 2009-2010 (εαρ. εξάμ.), Φώτης Μαυρομάτης, «Η επιβίωση της τοπικής φορεσιάς της Άνω Κώμης Κοζάνης

Αυγερινός της ευρύτερης περιοχής Βοΐου,¹⁹ 4. από το Βελβενδό,²⁰ και 5. από την Καρδιά Πτολεμαΐδας (πρώην Τρέμπανο) της περιοχής Εορδαίας.²¹ Τέλος, μία εργασία πραγματεύεται την τέχνη των κοζανιτών γουναράδων –μία τέχνη που άμεσα συνδέεται με την ένδυση²²–, και μία ακόμη πραγματεύεται τις μεταμφιέσεις των Μωμόγερων της Αποκριάς στο προσφυγικό ποντιακό χωριό Πρωτοχώρι.²³

Στη παρούσα ανακοίνωση λαμβάνεται επίσης υπόψιν και το αδημοσίευτο πρωτογενές κοζανίτικο ενδυματολογικό υλικό των χειρόγραφων συλλογών κοζανίτικης λαογραφικής ύλης του Αρχείου του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας της Φιλοσ. Σχ. Πανεπ. Αθηνών (ΣΛΠΑ),²⁴ οι οποίες χρησίμευσαν όχι μόνο για την αποθησαύριση σημαντικών μαρτυριών, αλλά και επειδή οι μαρτυρίες τους αποτέλεσαν, γενικότερα, και ένα μέτρο σύγκρισης της αξιοπιστίας των εργασιών του ΛΑΠΙ.²⁵

(1930-1970) και η αναβίωσή της (τέλ. 20^{ου} αι. – αρχ. 21^{ου} αι.) μέσα από άγνωστο φωτογραφικό υλικό», Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη-Ζάχου, 2012-2013 (εαρ. εξάμ.).

¹⁹ Αλεξάνδρα Τσιώνη – Γεωργία Φλώρου, «Η παραδοσιακή φορεσιά της Σιάτιστας», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 1993-94, Βασιλική Τσιάμη, «Η παραδοσιακή φορεσιά της Εράτυρας του νομού Κοζάνης», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 2004-2005 (χειμ. εξάμ.), Αλεξάνδρα Καρούτα, «Η παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά στον Πεντάλοφο Κοζάνης», ΛΑΠΙ, Νέα Σειρά, 1983-1984, Γ-Λ, σ. 331-447, Δήμητρα Χατζηστεργίου, «Η γυναικεία παραδοσιακή φορεσιά στο χωριό Αυγερινός του νομού Κοζάνης», ΛΑΠΙ, Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη-Ζάχου, 1984-1986, τ. 2, Τ-Ω, σ. 403-485.

²⁰ Μαριάνθη Καψάλη, «Παραδοσιακές ενδυμασίες Βελβεντού Κοζάνης», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 2005-2006 (χειμ. εξάμ.), Ζαχαρούλα Λάππα, «Τοπική ενδυμασία Βελβεντού», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 2005-2006 (εαρ. εξάμ.), Μαρία Κουτσάκη, «Παραδοσιακές ενδυμασίες στο Βελβενδό Κοζάνης», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 2008-2009 (εαρ. εξάμ.), Ελπίδα Σπυριδέλη και Μαρία Χουντάση, «Οι τοπικές φορεσίες στο Βελβενδό Κοζάνης. Μελετώντας οικογενειακές φωτογραφίες», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 2008-2009, (εαρ. εξάμ.).

²¹ Σοφία Μητκάνη, «Η ενδυμασία στην Καρδιά Πτολεμαΐδας», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, 2004-2005 (χειμ. εξάμ.).

²² Κ. Ζαγάρας, «Οι γουναράδες στην περιοχή της Κοζάνης», ΛΑΠΙ, *ό.π.*, τ. 49, 2002-2003, (χειμ. εξάμ.).

²³ Έφη Τριανταφύλλου-Κατσόγιαννου, «Η ενδυμασία των Μωμόγερων στο Πρωτοχώρι Κοζάνης (1927-2010)», ΛΑΠΙ, Φροντιστήριο Μ. Βρέλλη-Ζάχου, 2010-2011, *ό.π.*

²⁴ Παράθετω εδώ τα πλήρη στοιχεία των χειρόγραφων συλλογών του ΕΚΠΑ, κατά χρονική σειρά κατάθεσής τους στο Αρχείο του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας: Χφ 1341 (Αγία Παρασκευή), συλλ. Γ. Καραλίγκας, 1971. – Χφ 1342 (επαρχία Βοΐου), συλλ. Αναστασία Βόζιου, 1971. – Χφ 2519 (Μεσόλογγος Βοΐου), συλλ. Θωμάς Μιχαηλίδης, 1975. – Χφ 2520 (Κοζάνη, πόλη), συλλ. Μαρία Κρανιώτη, 1975. – Χφ. 2521 (Κοζάνη, πόλη), συλλ. Αναστασία Τσούκα, 1975. – Χφ 3306 (Μεταξάς), συλλ. Ειρήνη Πιστόλα, 1976. – Χφ 3440 (Κλεψίστι ή Πολυκάστανο), συλλ. Ι. Μπορνής, 1978. – Χφ 3544 (επαρχία Βοΐου), συλλ. Παρασκευή Παπαευθυμίου, 1981. – Χφ 3639 (Βελβενδό), συλλ. Μαγδαληνή Καζόλη, 1985. – Χφ 3672 (Σκ'ράς), συλλ. Άννα Ευσταθιάδου, 1991. – Ευχαριστώ θερμά τον καθηγ. Λαογραφίας κ. Μηνά Αλεξιάδη, δ/ντή του ΣΛΠΑ, που έθεσε στη διάθεσή μου προς μελέτη τα κοζανίτικα χειρόγραφα, καθώς και τις κκ. Βασιλική Χρυσανθοπούλου, λέκτορα του ΕΚΠΑ, και Κάτια Ανδριανού, υποψ. διδάκτ. Πανεπ. Ιωαννίνων, για τη συνδρομή τους στην ερευνητική εργασία μου στο ΕΚΠΑ.

²⁵ Στο ΛΑΠΙ αριθμούνται, επίσης, 4 γενικές συλλογές κοζανίτικης λαογραφικής ύλης ή συλλογές για άλλα ειδικά ζητήματα του κοζανίτικου λαϊκού πολιτισμού. Πρόκειται για τις εξής εργασίες: Ιωάννα Αποστόλου, «Λαογραφία του Βελβεντού Κοζάνης», ΛΑΠΙ, Χειρόγραφα Πρωτοετών Φοιτητών, 1965-1966· Γ. Κιζλάρης, «Λαογραφική Συλλογή από τη Μεταμόρφωση Κοζάνης και Λαγκαδίκια Θεσσαλονίκης (έθιμα αποκριάς, σποράς, γάμου, τραγούδια, παροιμίες)»,

2.2. Θεωρητικό πλαίσιο των εργασιών

Οι ενδυματολογικές αρχές που υποδείχθηκαν και εφαρμόστηκαν κατά τη συλλογή του υλικού και τη σύνταξη των εργασιών αναπτύχθηκαν πάνω στη θέση ότι οι παραδοσιακές τοπικές ενδυμασίες δεν υπήρξαν και δεν στάθηκαν μετέωρες, στατικές κι αναλλοίωτες στον χρόνο. Αντιθέτως, καθώς εξέφρασαν σε ικανό βαθμό διαφορετικά κατά εποχή ιστορικά δεδομένα, διαπλεκόμενες οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις και, ακόμη, διαφορετικές αισθητικές αντιλήψεις, διήνυσαν κάποιες μορφολογικές διαδρομές, που θα πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν, προκειμένου να αποφεύγονται αόριστες, ενθουσιώδεις και αφελείς κάποτε παρουσιάσεις τους –σήμερα και αναπαραστάσεις τους–, που παραποιούν τις ενδυματολογικές πραγματικότητες και δίνουν ψευδείς εικόνες του λαϊκού πολιτισμού.²⁶

2.3. Δομή των εργασιών

Οι συλλογείς αναφέρουν πάντοτε –συνήθως στον Πρόλογο της εργασίας– τα ονόματα των πληροφορητών τους, και συχνά τον τόπο γέννησης και διαμονής τους, την ηλικία τους, το μορφωτικό τους επίπεδο και την επαγγελματική τους απασχόληση. Οι κοζανίτες πληροφορητές, κατά κανόνα, είναι υπερήλικες, αγρότες/ισσες, αγράμματοι ή με στοιχειώδη μόρφωση. Κάποτε υπάρχουν όμως μαρτυρίες και από εγγράμματους πληροφορητές, ενώ σπανιότερα καταγράφονται μαρτυρίες και από τοπικούς λογίους. Ορισμένες φορές, επίσης, χάρη στον ζήλο των συλλογέων υπάρχουν και φωτογραφίες των πληροφορητών/τριών.

ΛΑΠΙ, Χειρόγραφα Πρωτοετών Φοιτητών, 1965-1966· Ειρήνη Λιλή, «Λαογραφική συλλογή από τη Βλάστη Κοζάνης (έθιμα γάμου, δοξασίες αργαλειού, η μαγεία του λύκου)», ΛΑΠΙ, Χειρόγραφα Πρωτοετών Φοιτητών, 1965-1966· Αναστασία Στεργίου, «Αρραβώνας-Γάμος στο Βελβενδό Κοζάνης», ΛΑΠΙ, Χειρόγραφα Πρωτοετών Φοιτητών, 1965-1966. – Κοζανίτικο λαογραφικό υλικό με γενικότερο ενδιαφέρον φυλάσσεται στο *Λαογραφικό Αρχείο* του Τμ. Ιστ. και Εθνολ. ΔΠΘ, στο *Λαογραφικό Φροντιστήριο* του Γ. Α. Μέγα (χφ 1020, έτ. 1964, του Αριστείδη Σωτ. Μπακαΐμη, «Λαογραφικοί αντίλαλοι Ζώνης Κοζάνης», στο: Μ. Γ. Βαρβούνης – Γ. Χ. Κούζας, *Το Αρχείο του Λαογραφικού Φροντιστηρίου του Γ. Α. Μέγα*, Αθήνα 2007), καθώς και στο ΚΕΕΑ της Ακαδημίας Αθηνών.

²⁶ Προσήκουσα σε μια λαογραφική/ενδυματολογική μελέτη θεωρείται: α) η άρτια αναστήλωση μιας παραδοσιακής τοπικής ενδυμασίας, με την κατά το δυνατό σωστή τοποθέτησή της στον τόπο και τον χρόνο, με τη σύνδεσή της με την κοινωνική ηλικία, το κοινωνικό στρώμα και την περίστασή που φορέθηκε, καθώς και με την αναζήτηση και παρουσίαση των συνθηκών της κατασκευής της και, ακόμη, των ατόμων που αναλάμβαναν και διεκπεραίωναν όλα αυτά, είτε στον οικιακό χώρο είτε σε οργανωμένα εργαστήρια· και β) η επισήμανση και ο σχολιασμός των ομοιοτήτων αλλά και των διαφορών στις ενδυμασίες των κατοίκων μιας και της αυτής γεωγραφικής περιοχής, αν αυτό είναι επίσης δυνατό.

Στην Εισαγωγή οι συλλογείς εξηγούν τους λόγους που επέλεξαν το θέμα τους, αναφέρονται με ειλικρίνεια στις πηγές τους, και γενικότερα στις συνθήκες και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά την πρώτη τους άσκηση στην επιτόπια λαογραφική έρευνα. Ακόμη, στις εργασίες εισαγωγικά γίνονται αναφορές στον τόπο, χρόνο, ιστορικό, οικονομικό/κοινωνικό πλαίσιο κάθε κοινότητας, βασισμένες στη γνωστή δημοσιευμένη βιβλιογραφία και εμπλουτισμένες, ορισμένες φορές, με την παράθεση επιπλέον πληροφοριών, παρατηρήσεων και σχολίων.

Οι εργασίες προσφέρουν μαρτυρίες για γυναικείες ενδυμασίες κυρίως –οι μαρτυρίες για ανδρικές ενδυμασίες είναι λιγοστές²⁷– των προπολεμικών δεκαετιών και των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών του 20^{ου} αι., τις οποίες είτε οι ίδιες οι πληροφορήτριες των συλλογέων φόρεσαν στη νεότητά τους, ή είδαν να τις φορούν δικά τους πρόσωπα,²⁸ ενώ αναφορές σε παλαιότερες μορφές των κοζανίτικων ενδυμασιών αποφεύγονται· άλλωστε, η επιτόπια έρευνα αδυνατεί να προσφέρει τέτοιο υλικό, η δε λεπτομερής έρευνα και σύγκριση των πηγών δεν είναι έργο ενός περιορισμένου πανεπιστημιακού εξαμήνου.²⁹ Η παλαιότερη, πάντως, ενδυματολογική πληροφορία επισημαίνεται σε προικοσύμφωνο του 1900, που προσκόμισε φοιτήτρια από την Εράτυρα.

Οι μαρτυρίες παρουσιάζονται κατά κεφάλαια, επεξεργασμένες από τους συλλογείς, ενώ, όταν κρίνεται απαραίτητο, παρατίθενται καταγεγραμμένες και στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα. Οι εργασίες πλαισιώνονται με πολλαπλά χρήσιμο φωτογραφικό υλικό με επεξηγηματικές λεζάντες (φωτογραφημένα παλαιά ενδύματα και φωτογραφίες του παρελθόντος σε ανατύπωση, ή και φωτοτυπημένες φωτογραφίες), το οποίο όχι μόνο τεκμηριώνει τα κείμενα, αλλά και προσφέρεται για περαιτέρω έρευνα. Συμπληρώνονται, τέλος, με επεξηγηματικά γλωσσάρια και ευρετήρια όρων, χάρτες και πίνακες περιεχομένων.³⁰

²⁷ Η διαπίστωση αυτής της έλλειψης επισημαίνει και την αναγκαιότητα μιας ενδελεχούς μελέτης των ελληνικών παραδοσιακών ανδρικών ενδυμασιών, γενικότερα.

²⁸ Πρόκειται για την τελευταία περίοδο χρήσης των τοπικών ενδυμασιών, με σταδιακή την εγκατάλειψη του παραδοσιακού τους χαρακτήρα (ένα-ένα τα αστικά στοιχεία του δυτικού βιομηχανικού πολιτισμού τις αλλοιώνουν, όπως διαπιστώνεται από τις περιγραφές και επιβεβαιώνεται από το εξαιρετικά ενδιαφέρον φωτογραφικό υλικό, το οποίο, σχεδόν κατά κανόνα, σε όλες τις εργασίες, συνοδεύεται από επεξηγηματικές πληροφορίες, τόσο για τα αντικείμενα όσο και για τα εικονιζόμενα πρόσωπα).

²⁹ Η επιτόπια έρευνα, ωστόσο, δεν αποτελεί το μοναδικό εργαλείο του λαογράφου για την ενδελεχή μελέτη του λαϊκού πολιτισμού του παρελθόντος. Έτσι, επιβάλλεται η αναζήτηση και συνεξέταση αρχειακών και άλλων πηγών.

³⁰ Παραθέτω ενδεικτικά τον Πίνακα Περιεχομένων της εργασίας της Αλεξ. Καρούτα (ενδυμασία Πενταλόφου): Πρόλογος. Πληροφορητές. Εισαγωγή. Ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου 1920-1950. 1. Τα υλικά. Η επεξεργασία τους. Οι ραφτάδες. 2. Η φορεσιά της ανύπαντρης και

3. Παρατηρήσεις

Αν και ολιγάριθμες, οι κοζανίτικες εργασίες στο ΛΑΠΙ, συνυπολογιζομένων και των μαρτυριών των χειρογράφων του Αρχείου ΣΛΠΑ, δείχνουν ότι στο κλείσιμο των παραδοσιακών τρόπων ζωής στη διάρκεια του προπολεμικού 20^{ου} αι. στην περιοχή της Κοζάνης σχηματίζονται και συνυπάρχουν τρεις βασικοί τρόποι γυναικείας ενδυματολογικής έκφρασης και συμπεριφοράς, οι οποίοι εν πολλοίς συνδέονται με τα οικονομικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής:

Ι. Μία ομάδα περιλαμβάνει τις ενδυμασίες των πόλεων Κοζάνης και Σιάτιστας, κέντρων εμπορικής ακμής με εύπορο πληθυσμό, κατά το 18^ο και 19^ο αι. και επικοινωνία με την Ευρώπη,³¹ ενδυμασίες γνωστές για τη λαμπρότητά τους και με ευδιάκριτες επιρροές του δυτικού μπαρόκ και ροκοκό,³² όπως ήδη η έρευνα έχει επισημάνει,³³ και με ομοιότητες προς τη γενικότερη αισθητική αντίληψη των ενδυμασιών αστικών κέντρων της Δυτ. και Κεντρ. Μακεδονίας.³⁴ Οι ενδυμασίες αυτές επιβίωσαν, ως έναν βαθμό, ως και τις αρχές του 20^{ου} αι., με συνεχιζόμενο τον γνωστό από τα οθωμανικά χρόνια αντικατοπτρισμό της κοινωνικής διάρθρωσης σε

της παντρεμένης. Η καθημερινή φορεσιά: πουκάμισο - φούστα - ποδιά - κουντούσια - μαντίλι ή νταρτμάς - τσουράπια - τσαρούχια - γουρουντσάρουχα. Η γιορτινή φορεσιά: πουκάμισο - φουστάνι - κουντούσια - ποδιά - μαντίλι - τσουράπια. 3. Η νυφιάτικη φορεσιά: πουκάμισο - πάρτα - φουστάνι - ποδιά - κλόσσεσες - σκέπη - τσουράπια - υποδήματα - κοσμήματα. Η νυφιάτικη φορεσιά πριν από το 1920. Η νυφιάτικη φορεσιά κατά την περίοδο 1940-1950. 4. Η φορεσιά της παντρεμένης: κουντούσια - κάπα - ποδιά - κόμμωση - τσουράπια - στόφα. Η αλατζένια φορεσιά. Η καθημερινή φορεσιά της παντρεμένης. 5. Η φορεσιά της ηλικιωμένης. 6. Η εξέλιξη της φορεσιάς μετά το 1950. Αλλαγές. Μεταχείριση. Φωτογραφίες. Γλωσσάρι. Περιεχόμενα.

³¹ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 403, όπου αναφορά στους 200 εμπορικούς οίκους που είχε η Σιάτιστα στο εξωτερικό τον 18^ο αι., μια τόσο πλούσια πόλη, που οι κάτοικοι της γύρω περιοχής την ονόμαζαν *φλωροχώρι* και τις γυναίκες της *φλωρούδες*· βλ. Α. Γ. Λάμπρου, «Σιάτιστα», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 3 (1910), σ. 7· Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιάτιστας*, Αθήναι 1929, σ. 7.

³² Βλ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Γ2, σ. 353, όπου και η παρατήρηση του Rouqueville για τους βελουδίνους επενδύτες που φορούσαν οι σιατιστινές *κυράδες*, με γαϊτάνια και κεντήματα από μικρά κομμάτια ύφασμα, που παρίσταναν διάφορα αντικείμενα (μια κινέζικη γέφυρα, ένα κυπαρίσσι, ένα κίσκι, σπίτια και δέντρα).

³³ Βλ. Μιχ. Γ. Μερακλής, *Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1992, σ. 99.

³⁴ Βλ. π.χ. Αγγελική Χατζημιχάλη, *ό.π.*, σ. 14, πίν. 17, όπου επισημαίνονται ομοιότητες της σιατιστινής ενδυμασίας με τις ενδυμασίες της Καστοριάς και της Νάουσας. Για τις κοινές, εξάλλου, ενδυματολογικές συμπεριφορές που παρατηρούνται στα αστικά κέντρα της Βαλκανικής κατά το 19^ο αι. βλ. Α. Dragoslav, «Common elements in the town costume worn in Serbia and Greece in the 19th century», *Balkan Studies* 24 (1983) 343-353.

αυτές, διά των σχημάτων των ενδυμάτων, και κυρίως διά των υλικών της κατασκευής τους και τη διακόσμησή τους.³⁵

Οι πληροφορήτριες της Κοζάνης αναφέρουν στις συλλογείς του υλικού τα «μπρουζικέινα» ολομέταξα «συντρόφια» των πλουσίων· το «βασιτιάτ'κο π'καμ'σο», το υφασμένο «ίσον» ή «κρεμασμένο» (αφενός το βαμβακερό «χίντικο» των ταπεινών, αφετέρου το βαμβακομέταξο «ασπρισμένο» των μεσαίων τάξεων, αλλά και το ολομέταξο «μπρουτζικέινο» των οικονομικά επιφανών). Αναφέρουν ακόμη την εσωτερική κόκκινη «φούστα» (με τις φαρδιές, «ίσα με μια πιθαμή», βελούδινες, μεταξοκεντημένες λωρίδες και τα σιρίτια), η οποία ενίσχυε και έδινε επιθυμητή άπλα στη «στιόφα» (το εξωτερικό –νυφιάτικο και γιορτινό– ποδήρες, μακρυμάνικο, πλατύχωρο μεταξωτό, «γυαλιστερό» φόρεμα, τόσο φαρδύ, κατά την πληροφορήτρια, που αν κανείς ξήλωνε τη σούρα από τη μέση, μπορούσε να κάνει ολόκληρο πάπλωμα,³⁶ διακοσμημένο επίσης με βελούδινη «μπορντούρα», στον ποδόγυρο και με χάντρες επίρραπτες στην επιφάνειά της). Πρόκειται για μια βαριά, μεγαλόπρεπη φορεσιά, συμπληρωμένη με πολλά συνοδά άλλα ενδύματα, όπως η «λιμαρά», η «φύρτα» (η μεταξωτή ποδιά), η «φέλιμαρ», ο «λιμπαντές», ο χειμωνιάτικος «γουνιασμένος σάκκος», και ακόμη η χρυσοκεντημένη «μπούντα», ο επενδύτης με τη γνωστή, σε μορφολογικές και διακοσμητικές παραλλαγές, χρήση στα αστικά κέντρα της Βαλκανικής, και την αξιοπρόσεκτη, διαφορετική κατά τύπους, ονοματολογία («πιρπιρί» στα Γιάννενα, «τσουμπές» στην Πρέβεζα κλπ.).³⁷

³⁵ Βλ. σχετικά Καλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα*, σ. 90-93 («Εγκύκλιοι της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης αφορώσαι εις συνηθείας στολισμού των γυναικών και εις θεσμούς αρραβώνος, γάμου κλπ.», έτ. 1789), σ. 99-102 («Εγκύκλιος περί στολισμού των γυναικών», έτ. 1803).

³⁶ Γραμματική Γούλα, πόλη της Κοζάνης (πληρ. Μαρία Ψαλλίδα).

³⁷ Παραθέτω εδώ απόσπασμα και από τη μαρτυρία κοζανίτισσας γερόντισσας, όπως τη σταχυολογώ, καταγεγραμμένη στο τοπικό ιδίωμα, σε χφ του ΣΛΠΑ, η οποία αναλυτικά και παραστατικά δίνει τη σύνθεση της κοζανίτικης φορεσιάς και όλη τη διαδικασία της ένδυσης:

Τότι οι γυναίκες έβαναν δυο βρακιά, ιένα βαμπακιρό απ' που ακουμπούσιν στου τσιτσι [στη σάρκα] κι ένα μαλλίτ'κου απού πάν'. Τα στιρέουναν σ' μέσ' όχ' μι κουμπιά, αλλά μι ζώνις, που τ'ς έλιγαν βρακοζούνις, κι σιακάτ' [κάτω] στουν αστράγαλου τα έδιναν μι λουριά, τα πουδουνάρια. Ύστρια έβαναν ένα μακρύ υφαντό π'κάμ'σου άσπρου. Ουπάν' απ' του π'κάμ'σου του φρανέλ' υφαντό άσπρου κι αυτό αλλά χουντρότιρου. Κι ουπάν' απ' του φρανέλ' του φουστάν'. Του καθημιρ'νό ήταν απού αλατζιά, του γιουρτιάτ'χου [γιορτινό] από καλό ύφασμα. Του καλουκιριάτ'κου ήταν τσιτάκι, του χειμουνιάτ'κου υφαντό. Σ' μέσ' έδιναν μια ζών' απού φαρδύ κινητήμενου ύφασμα που μπρουστά κούμπουνι μι τα θ'λύκια. Του χειμώνα ουπάν' απού τα ρούχα έβαναν του σάκκου ή τ' πόλκα. Ήταν μαλλίτ'κους ου σάκκους κι είχιν απού μέσα γούνα, όπους έχ'ν τώρα τ' φόδρα. Απ' όξου μπρουστά κι αλόϋρα [ολόγυρα] είχιν γαρνιτούρα, άλλ' καλύτερ' γούνα. Του καλοκαίρ' αντί για σάκκου είχιν του πανουφόρ' χουρίς μανίκια κι σ' ανοιχτό χρώμα. Οι γυναίκις έβαναν τότε τα σκ'φούνια, κάλτσιν πλιχτές. Ήταν γραμμένα τα σκ'φούνια. Έτσια τάλιγαν, γιατί είχιν ουραία χροματιστά σχέδια στ'ς μύτις κι στ'ς πατούσις. Του καλοκαίρ' τσ' έπλικάμι μι νήμα, του χειμώνα μι μαλλί.

Όταν γένουνταν γιουρτές κι πανηγύρια, αρραβώνις κι παντριές, τότε άλλαζαν ρούχα. Είχιν πάλι απού κάτ' τα π'κάμ'σα κι τα φρανέλια, αλλά απού πάν' έβαναν τα ντόπια [το καλό μακρύ

II. Μια δεύτερη ομάδα συγκροτούν τα ενδυματολογικά σύνολα των κατά βάση γεωργοκτηνοτροφικών, αλλά και με κάποιες πρώιμες αστικές δραστηριότητες, κοινοτήτων της κοζανίτικης περιφέρειας, αναπτυγμένα στο πλαίσιο μιας εγχώριας κατεξοχήν παραγωγής, αρχίζοντας από απλά καθημερινά ενδύματα και φτάνοντας σε προχωρημένες μορφές χειροτεχνίας στο οικιακό περιβάλλον.³⁸ Στις εργασίες μάλιστα που εξετάζουν αυτές τις κοινότητες παρατίθενται, συχνά σε ξεχωριστά κεφάλαια, αξιόλογες πληροφορίες για τις πρώτες ύλες, την επεξεργασία τους και το ράψιμο των ενδυμάτων.³⁹ Στην ίδια ομάδα, εντάσσεται και το ενδυματολογικό σύστημα των μαστοροχωριών του Βοΐου.

φόρεμα]. Σ' μέσ' τα θ' λύκια, όλου ρουμπίνια κι σκαλίσματα κι ένα παρδαλό μαντήλ' διμένον στ' μέσ'. Του δίπλουναν έτσ' που σ' μιρά να κρέμητι σα τρίγουνου. Ουπάν' απ' του φουστάν' είχαν ιένα γιλέκου κινητήνου μι χρυσές κι ασημένιες κλουστές ή μιταξουκινητήνου με χειρίδες. Αυτό το γιλέκου τόλιγαν φέρμιλ'. Ιένα άλλου γιλέκου για τσ' τρανίτιρις [ηλικιωμένες] αυτό ήταν ου λιμπαντές. Πλούσια κινητήνου κι αυτό χουρίς χειρίδες. Κάτ' απ' του γιλέκου είχαν π' κάμ' σου μι ταντέλα στου γιακά κι στα μανίκια. Πολλές φορές, αντί για π' κάμ' σου, είχαν τ' λιμαρά κινητήνου στου στήθους. Ουπάν' απ' τα ρούχα, είχαν τ' φύρτα, κινητήνου πουδιά. Του κοντό του πανοφόρ' μι τ' γούνα αλόϋρα τόλιγαν σκουρτέκα, του μακρύ, μούντα. Η γούνα ήταν ανάλογι μ' ν ηλικία κι τ' θέσ' σ' ν κοινουνία. Οι πλούσιες είχαν κίτριν' μυλόγωνα. Ήταν κι μαύρ' γούνα-νούκα, τα πουντίκα μι λουιούν του λουιού [λογιών λογίων] χρώματα., τα μαϊμούλια-μαύρου κι άσπρου κι άλλα. Στου κιφάλ' είχαν του φέσ' κόκκινου μι μακριά μαύρ' ή χρυσή φούντα ... Τα σκαρπίνια απ' έβαναν οι γυναικίς ήταν κουντά παπούτσια μι τα τακούν', μαύρα ή καφιτιά [καφέ]. Τα στιβάλια ήταν παπούτσια κουμπουτά ως του γόνατου ... Στου κιφάλ' οι γυναικίς δεν έβαναν μαντήλια σ' ν Κουζάν', μούγκι [μόνον] οι χουριάτσες έβαναν. Όταν στουλίζονταν, κριμνούσαν απ' του λιμό ιένα χουρντάν' φλουριά. Έβαναν όσις αράδεις είχαν. Στου στήθους είχαν του τισσιράμιντζου. Ήταν σα λίρα που άξίζιν ίσια μι τέσσιρα μ' ντζ' [=λίρα]. Απ' του λιμού είχαν κριμασμέν' κι μια καδένα. Απού τ' καδένα αυτή κρέμουνταν ιένα ρουλόι, στα νιώτερα χρόνια, που του στιρέουναν στου πλάι ουπάν' στου τισσιράμιντζου. Στ' αυτιά έβαναν μακριά ασημένια ή χρυσά σκ'λαρίκια μι πέτρες ακριβές. Δαχτυλίδια είχαν βαριά με τρανή αξία, στουλισμένα μι πολύχρουνμα διαμάντια. Τα μαλλιά ιτότι τάφκιαναν κλόσσις [πλεξούδες] κι τ'ς στιρέουναν ψηλά στου κιφάλ'. Άλλις τάφκιαναν κ'λούρα [τόλιγαν την πλεξούδα ελικοειδώς] πίσου στου κιφάλ' κι τ' στιρέουναν μι ιένα ασημένιου σουγλί [κοκκαλάκι].

Οι νύφες όταν πάηναν σ' ν ικκλησιά να στηφανουθούν, έβαναν τ' στιόφα. Η στιόφα ήταν μιταξουτό φουστάν' άσπρου, γκριζου, κίτρινου κι παραγγελία στου ράφτ'. Σ' μέσ' έβαναν τ' ασημένια θ' λύκια μι τ'ς γαλάζις, τ'ς κόκκινις κι τ'ς πράσινης πέτρις. Στου κιφάλ' έβαναν άσπρου πέπλου κι τα μαλλιά τα στόλ'τζαν μι λούδια ... Α, αστόησα [ξέχασα] να πω για τ'ς γυναικίς. Γράψ' το αυτό κουρ'τσάκι μ'. Οι Κουζιανί'σις δεν είχαν φτιασίδα ιτότε. Αυτά τά 'χαν οι χουριάτ'σις. Του πουλύ που νάβαφαν τα χείλια τ'ς. Όχι σαν τα μύθια που μι κάμν' σίμιρα. Μι βάφ'ν τα μάτια τς μι μουλύβια κι είνι σα νάφαγαν γουρθά [γροθιά] (Συλλογή ΣΛΠΑ, χφ 2520, πόλη της Κοζάνης, συλλ. Μαρία Κρανιώτη, 1975, πληρ. Πετρούλα Ζήγρη).

³⁸ Πβ. τη μαρτυρία: Όλα τα ρούχα ήταν φτιαγμένα από το σπίτι. Τα αγοραστά ήταν πολυτέλεια. Άσε που η καθεμιά έδειχνε τη νοικοκυροσύνη της με τα ρούχα που έφτιαχνε. Όταν κάποια είχε κάτι αγοραστό, την έλεγαν τεμπέλα, γιατί δεν το έφτιαχνε μόνη της (Σοφία Μητκάνη, Καρδιά Πτολεμαΐδας [Τρέμπανο], πληρ. Μελομένη Μητκάνη).

³⁹ Ενδεικτικό απόσπασμα από μαρτυρία για την επεξεργασία του μαλλιού και του λιναριού στη Σιάτιστα: Το Μάη όταν αρχινούσαν οι ζέστες οι τζιουμπάνηδες κούρευαν τα πρόβατα κι για να μη ζισταίνοντι αλλά και για να πάρουνι του μαλλί. Οι γυναικίς το 'παιρναν και το χόριζαν σι χρώματα, άσπρου-μαύρου συνήθως κι του χόριζαν σε σκληρό κι μαλακό κι του έπλυναν μι κρύου νιρό. Τ' άπλωναν να στιγνώσει, κι μ' ένα ζύλου του κουπάνιζαν. Όταν στέγνωι, το παίρναν κι όλη μαζί η οικογένεια το ύγραινι. Έπαιρναν, δηλαδή, τα ποκάρια [μαλλιού] κι του άνοιγαν μι τα χέρια, για να φύγουν τα κουλτσίδα κι ό,τι άλλα χουρτάρια είχαν απομείνει. Ύστια μι τα λανάρια του λανάριζαν, για να καθαριστεί κι να χτενιστεί ταυτόχρονα. Το 'βαναν στη ρόκα, τούφα-τούφα, κι του έγνιθαν. Άμα ήθιλαν να είνι του νήμα χρουματιστό, του έβαφαν, κι το

Οι ενδυμασίες των παραπάνω κοινοτήτων –στην εορτινή τους κατεξοχήν εκδοχή και με μεγάλη μορφολογική ποικιλία– σχηματίζουν, συμβολίζουν και υποστηρίζουν, πρώτα από όλα, την ταυτότητα κάθε κοινότητας προς τα έξω, διακρίνοντάς την ακόμη και από την πλέον κοντινή της. Οι φορεσιές της Εράτυρας,⁴⁰ του Πεντάλοφου και του Αυγερινού, της Αιανής,⁴¹ της Αγίας Παρασκευής, της Άνω και της Κάτω Κώμης, της Καρδιάς (Τρέμπενου) και του

‘πλυναν κι του ξέπλυναν, για να φύγει του χρώμα που θάφευγιν κι να απουμείνει τ’ άλλου. Ύστια μι την ανέμη του μάζουναν σι γκβάρια, ή, δυο μαζί, το φκιαναν γκιλιέπι. Στου τέλους, ανάλογα τι ήθελαν να φκιάσ’ν, του ύφαιναν στουν αργαλειό ή τό ‘πλικαν στου χέρ’, μι πέντι βιλόνιες, για να φκιάσ’ν τσιράπια ή μι δύο βιλόνιες, για να φκιάσ’ν φανιέλις (Αλεξάνδρα Τσιώνη, Γεωργία Φλώρου, Σιάτιστα, μαρτυρία Αγνής Δάρδα [γεν. 1928, αγρότισσα, με γνώσεις δημοτικού σχολείου]). Βλ. επίσης, Άλκη Κυρική-Νέστορος, Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης, [ΕΟΕΧ], Αθήνα 1965· Αντ. Ζανδές, Παραδοσιακός τρόπος καλλιέργειας, συλλογής, επεξεργασίας, διακίνησης και χρήσης της μέταζας και του λιναριού στην κομόπολη Βελβεντό Νομού Κοζάνης Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1983.

⁴⁰ Ενδεικτική μαρτυρία για την Εράτυρα: *Οι γυναίκες φορούσαν τα νταρακλιά φορέματα. Αυτά ήταν καθημερινά, υφαμένα σ’ αργαλειό, ανοιχτά μπροστά ως κάτω, ήταν μαύρα με κόκκινο σιρίτ’. Από μέσα έβαναν τ’ φανέλα κι του βρακί. Από πάν’ του πουκάμισου κι μιτά τ’ς φούστες. Οι φούστες ήταν υφαμένες στουν αργαλειό κι από πάν’ έβαναν το φόρεμα το νταρακλί. Από πάν’ είχαν τ’ς κάπες. Αυτό ήταν το καθημερινό ένδυμα. Για καλά έβαναν τ’ς σιόφες. Οι σιόφες ήταν μεταξωτές ή βελούδινες. Από πάν’ έβαναν τα κλειδώματα και ποδιά κεντημέν’. Οι μεγάλες φορούσαν σκούρες στόφες, ενώ οι νέες ανοιχτές. Οι νύφες έβαναν ανοιχτόχρωμη στόφα. Από παάν’ φορούσαν το τσικέτο κι από παν’ γούνες μι γουνιάσματα. Απο μέσα είχαν αστάρ’, δηλαδή, έβαζαν κι άλλο ύφασμα εσωτερικά ραμμένο. Αυτά τα έφτιαναν γυναίκες μουνδίστρες και τα υφάσματα τα ‘παιρναν απ’ του εμπόριο. Έβαζαν χρωματιστά τσιράπια άσπρα, μπλε, από μαλλί, με λουδία. Επίσης, φορούσαν τα μπουτίνια και τσαρούχια για τ’ς εργασίες, φτιαγμένα στ’ς τσαγκάρ’δες από γουρούν’. Οι περισσότερ’ δεν μπορούσαν ν’ αγοράσουν πολλά παπούτσια κι έβγαιναν μι τα τσαρούχια. Τα τσαρούχια τα έκαναν από γουρουνίσιο δέρμα στους τσαρουχάδες, ή μπορούσαν να τα κάνουν κι οι ίδιοι. Μετά βγήκαν τα πασούμια κι οι παντούφλες. Στου κεφαλ’ έβαναν μαντήλια [τσεμπέρια] κι οι νέες έβαναν φέσι με φούντα χρυσή. Πολλές είχαν κοσμήματα Κωνσταντινάτα κι έβαναν κι κανένα μι πιντόλιρου. Είχαν δαχτυλίδια κι σκ’λαρίκια. Τα μαλλιά τα ‘πλεκαν πλεξούδα κι, στου τέλους, θ’μούμαι την προγιαγιά μ’, που τα θ’λύκωνε με ‘να σύρμα γύρω απ’ τού κεφάλ’. Στου πένθος έβαναν μαύρες στόφες ... Θ’μούμαι, όταν δούλευαν οι γυναίκες, είχαν τα φουστάνια, κι από μεσ’ απ’ του πουκάμ’σου, κι μάζευαν τα μανίκια. Αυτά τα ρούχα τα φορούσαν από τότε που άρχισαν να υφαίνουν, τα πρώτα χρόνια, κι έλεγε η προγιαγιά μ’ ένα ρητό: ‘Μπατάλιασαν τα νταρακλιά κι βγήκαν τα καρτόνια [υφάσματα], μπατάλιασαν κι οι έμορφες κι βγήκαν τα σουργκούνια’ (Βασιλική Τσιάμη, Εράτυρα, πληρ. Ιωάννης Στρέμπας, ετών 80, δάσκαλος).*

⁴¹ Ενδεικτικό απόσπασμα από προφορική μαρτυρία για την ενδυμασία της Αιανής: *Πρώτα φορούσαμε φανέλλα από μέσα με ‘να γιακάδι με χάντρες στο λαιμό, το κατασάρι, και το βρακί. Και μετά, πουκάμ’σο με γιακάκι, φέξες κι νταντέλλες. Την Πασχαλιά εβανάμι πάνινο κατασάρι και βαμβακερό π’κάμ’σο. Από πάνω ντούσαμε [ντυνόμασταν] τη φούστα κεντημέν’ μπροστά με χάντρες και με θηλυκώματα και σουστές, όλα εντάξει ... Κατόπι εβανάμι φουστάνι, ωραίο, σιόφα, μπλε, με καρπίνια στο μάσιμο κι κατ’φεδάκι στο τέλος, με σιρίτια και τζιντζίφια. Το φουστάνι ήταν ανοιχτό μπροστά στο στήθος κι φαινόταν η λιμαριά. Το φουστάν’ είχι σκάλα και φαίνονταν τα κεντήματα απ’ τη φούστα και απ’ το π’κάμ’σο ... Η φούστα ήταν από μαλλί κι απ’ όλα τα χρώματα έφτιαχναν, τριανταφυλλίσια, κόκκιν’, κι άλλα ... Μετά εβανάμι την ποδιά κι ζούναμι ασημολουτριές κεντημένες με φέξες κι εβανάμι τα θ’λύκια κεντημένα μπροστά. Τις ζώνες τις αγοράζαμι κεντημένες με φέξες κι βροντοκοπούσαν. Κι έφτιαχνάμι κι θ’κά μας [δικά μας] κουμπώματα και τα κρεμούσαμε όλο χάντρα εσιά κι εσιά, αρμάδες. Πίσω κ’τ’ απ’ τη ζούνα βάζαμε ένα σκούμπωμα όλο χάντρα ... Στα πόδια φορούσαμε σκ’φούνια μι κλωνάρια κι ντιζίκια γαλάζια στο γόνα. Ήταν άσπρα κι πλεχτά κι είχαν κέντημα στο γόνα με μαύρο νήμα ... Παπούτσια φορούσαμι ή με λουρίδα ή σεμνά. Τα αγοράζαμε απ’ την Κοζάνη, Έτσι πάνηναμε στον Λάζαρ’ με τα χέρια στα τζιόπια [στις τσέπες] (Ευαγγελία Φτάκα, Αιανή, πληρ. Ευαγγελία Φτάκα [γιαγιά]).*

Βελβενδού, είναι αναγνωρίσιμες. Αλλά και μέσα στις κοινότητές τους, επίσης, λειτουργούν με έναν δυνατό σημειοδοτικό χαρακτήρα, καθώς η ανάπτυξή τους κλιμακώνεται, με βάση κατεξοχήν την ηλικιακή διαδρομή των γυναικών – συνακόλουθα, με βάση και την κοινωνική/οικογενειακή τους κατάσταση, όπως και αυτή εξελίσσεται κατά την ηλικιακή τους διαδρομή.

Για την κοινότητα του Αυγερινού (Δήμητρα Χατζηστεργίου) μαθαίνουμε π.χ. ότι εκεί: *το χρώμα της φούστας εξαρτάται από την ηλικία. Κάθε νέα κοπέλα έπαιρνε ως προίκα τέσσερις φούστες με χρώματα γαλάζιο, ροζ, βυσινί και πράσινο. Η κοπέλα φορούσε τις παραπάνω φούστες ανάλογα με την ηλικία που είχε. Έτσι, όταν ήταν ανύπαντρη, φορούσε τη ροζ, όταν παντρευόταν τη γαλάζια και τη βυσινί, όταν ήταν ηλικιωμένη την πράσινη*. στην Καρδιά Πτολεμαΐδας (Σοφία Μητκάνη), ότι: *σε όλες τις ποδιές έραβαν μια τσέπη από διάφορα χρωματιστά υφάσματα. Από αυτήν την τσέπη φαινόταν η οικογενειακή κατάσταση της γυναίκας. Οι ανύπαντρες κοπέλες είχαν την τσέπη στην αριστερή πλευρά, ενώ οι παντρεμένες στη δεξιά*: ακόμη: *οι ανύπαντρες και γενικότερα οι νέες κοπέλες φορούσαν άσπρες μαντίλες, με δαντέλες γύρω γύρω, και πολλές φορές κεντημένες με χάντρες ή πούλιες, ενώ, οι γυναίκες μέσης ηλικίας φορούσαν μπλε σκούρες και οι ηλικιωμένες μαύρες.*

Εκτός από τις ηλικιακές κλίμακες, στις εργασίες του ΛΑΠΙ διαφαίνεται, εξάλλου, ότι τα κοζανίτικα ενδύματα μαρτυρούν ακόμη κλίμακες ευπορίας και απορίας μέσα στην ίδια κοινότητα, καθώς συχνά συνυπάρχουν αφενός πολυτελή ενδύματα από αγοραστά ακριβά υφάσματα (μεταξωτά, βελούδινα, τσόχινα), αφετέρου ενδύματα από ντόπια υφαντά (μάλλινα, βαμβακερά και λινά): *[είχαμε] μάλλινα και βαμβακερά και τα υφαίναμε στον αργαλειό, οι πλούσιοι όμως είχαν και μπιρισκένια [ολομέταξα]*, είπε η πληροφορήτρια από το Βελβενδό (Μαριάνθη Καψάλη). Επίσης, ο αριθμός των ενδυμάτων στις προίκες των γυναικών αποκαλύπτει ανισότητες. Στην Αγία Παρασκευή (Αικατερίνη Καλαμπούκα) π.χ.: *η διαφορά μιας εύπορης και μιας φτωχής κοπέλας ήταν εμφανής μονάχα στον γάμο, με την προίκα που έπαιρνε η καθεμιά – συνήθως έπαιρνε περισσότερες φούστες. Ακόμη, η διακόσμηση των ενδυμάτων είτε με κεντήματα (π.χ. στην Κάτω Κώμη [Κυριακή Κοντού]: πολλές φορές για λόγους οικονομίας άφηναν χωρίς κεντήματα το μπροστινό μέρος της φούστας, εκείνο που καλυπτόταν από την ποδιά), είτε με κοσμήματα, τα οποία μάλιστα κάποτε οι γυναίκες δανείζονταν, προκειμένου να ανταποκριθούν στην «αναγκαιότητα» της*

χρήσης τους,⁴² ενώ στον Πεντάλοφο στα χρόνια του πολέμου η οικονομική ανέχεια ταπεινώνει τις φορεσιές των γυναικών, καθώς: *τα κοσμήματα λιγοστεύουν αισθητά, και η πείνα τις αναγκάζει να τα πουλήσουν όσο-όσο* (Αλεξάνδρα Καρούτα).⁴³ Από την άλλη πλευρά, η πληροφορήτρια από την Καρδιά θυμάται ότι νωρίτερα: *όταν 'χώρισε' το χωριό [μετεγκατάσταση Καρδιάς 1927], πήγαμε και αγοράσαμε βέρες. Ήμασταν και περήφανες τότε, που είχαμε λεφτά αρκετά. Δεν θα μέναμε με τις ασημένιες και τις τσίγκινες* (Σοφία Μητκάνη).

Η προσεκτική ανάγνωση των τοπικών κοζανίτικων ενδυματολογικών συμπεριφορών αποκαλύπτει, επίσης, καλά αφομοιωμένα και σταθερά ενσωματωμένα στοιχεία, που μαρτυρούν ότι τα δύο κέντρα της περιοχής, η Κοζάνη και η Σιάτιστα, το άλλοτε «φλωροχώρι»,⁴⁴ παραμένουν ως έναν βαθμό και κατά το 20^ο αι., πρότυπα ενδυματολογικής αναφοράς για τις υπόλοιπες κοινότητες. Δίνω δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

α) Το αστικό φουστάνι, για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως, κυριαρχεί στο γαμήλιο και εορτινό ενδυματολογικό σύστημα των χωριών. Ολομέταξο και πλατύχωρο, παρεμβάλλεται ανάμεσα στο πουκάμισο και τον εξωτερικό επενδύτη, και τροποποιεί το αγροτικό ύφος του συνόλου, πλησιάζοντας το αστικό πρότυπο. Στον ορεινό Πεντάλοφο φορούν τη «στοφένια» φορεσιά· στην Άνω Κώμη τη «στιόφα» και στην Κάτω Κώμη τον βελούδινο «κατιφέ»· στην Αγία Παρασκευή τη «στόφα», τον «κατιφέ», το «εκκλησιαστικό»· στην Εράτυρα τη

⁴² Ενδεικτικό απόσπασμα για τα κοσμήματα από μαρτυρία γερόντισσας από την Αιανή: *Στο στήθος έβαναν ένα χαϊμαλί κι ένα σταυρό με σαβάτια. Δεξιά, έβαναν το χαϊμαλί, κι αριστερά, το σταυρό. Κιουστέκια έβαναν στη μεριά πάν' απ' την ποδιά, λίγο πιο πάν' απ' τ' αριστερό το πόδ', κοντά στην τζέπη. Το φουστάνι είχε τζέπια [τσέπες] κι έβαναν μαντίλια απ' έξω με μαργαρίτάρια, με φούντις μπροστά, φτιαχτά, χωριάτικα ... Στο χέρι φορούσαμε γιαλέινα μπιλτίκια με χρωματιστές πέτρες και δαχτυλίδια με σαβάτια. Ο χρυσοχόος μας έδινε κι τα χαϊμαλιά κι το σταυρό κι τις καδένες. Όταν γενομάσταν νύφες, τα αγόραζαν τα πεθερικά μας, αλλιώς οι πατεράδες μας. Άλλα πάλι δανειζόμασταν. Στην πλάτη εριχνάμι το χαϊμαλί μ' αλ'τσίδα [αλυσίδα]. Και στς αλ'τσίδες είχαμι περασμένα τάληρα που πηγαίναμε στο χρυσοχόο και τα τρυπούσε στ' αλ'τσίδα, στο σταυρό και στο χαϊμαλί, και φαίνονταν από πίσω. Τα τάληρα άζιζαν τότε και τάριχνάμε και στα βακούφια. Στο λαιμό είχαμε μούγκι καδένες και το κατασάρ' μι το κέντημα και την χάντρα. Το χαϊμαλί και ο σταυρός ήταν λειτουργημένα και δεν βασκαίνονταν όποιος τα φορούσε ... Όταν γενομάσταν νύφες, φορούσαμε σκ'λαρίκια με χάντρες να κρέμουντι κι βροντοκοπούσαν ωραία. Κι αφήναμε τις κλώσες [πλεξίδες] σιακάτ' [κάτω] και καρφίτσωνάμε κορδέλλες άσπρες, κόκκινες, γαλάζιες και ροζ πάνω σ'αυτές κι έπιφταν ωραία στα φουστάνια (Ευαγγελία Φτάκα, Αιανή, πληρ. Ευαγγελία Φτάκα [γιαγιά]).*

⁴³ Τότε, μάλιστα, αρχίζει και η περαιτέρω εγκατάλειψη, το «ξεπούλημα» των ενδυμασιών σε πολλές κοινότητες: *Οι ηλικιωμένες του 1983, σκέφτονται με βαθιά πίκρα το ξεπούλημα της φορεσιάς τους. Η κατοχή τις ανάγκασε να την πουλήσουν κομμάτι-κομμάτι, γιατί δεν είχαν άλλους πόρους. Οι διάφοροι κερδοσκόποι εκμεταλλεύονταν τότε τους κατόχους αυτών των ενδυμάτων (και άλλων σκευών κλπ.), και έπαιρναν ό,τι πουλούσαν σε ευτελείς τιμές* (Δήμητρα Χατζηστεργίου, Αυγερινός).

⁴⁴ Βλ. και παραπάνω, σημ. 31.

βελούδινη ή μεταξωτή «στιόφα» (ανοιχτόχρωμη οι νεότερες και οι νύφες, σκουρόχρωμη, οι ηλικιωμένες, ενισχυμένη με «πάστες» –ειδικό ύφασμα του εμπορίου–, με πολλές πιέτες και με πολλές φαρδιές βελούδινες λωρίδες, οι πλούσιες)· στην Αιανή, τα φουστάνια γίνονταν επίσης από «κατιφιδένια» υφάσματα, φερμένα από τα εμπορικά της πόλης, ενώ: *για να επιτύχουν να είναι η φορεσιά φουντωτή, όπως ήταν επιθυμητό, φορούν πολλές φορές διπλές και τριπλές φούστες εσωτερικά* (Ευαγγελία Φτάκα).⁴⁵

β) Ένα δεύτερο στοιχείο που «καταπίπτει» από τους αστικούς τρόπους στις φορεσιές των αγροτικών κοζανίτικων κοινοτήτων είναι η χρήση πρόσθετων αγοραστών επίρραπτων διακοσμητικών στοιχείων. Διαβάζουμε σε όλες τις συλλογές όχι μόνο για «φλουριά» και «πεντόλιρα», αλλά και για «βελούδινες ταινίες», «βελούδινες λωρίδες», «κατιφένιες» λωρίδες και «ταινίες κατιφέ», που προστίθενται στους ποδόγυρους (και αναδεικνύονται στα πλέον αναγνωρίσιμα μορφολογικά στοιχεία των κοζανίτικων ενδυμασιών), «σιρίτια», «τρέσες», «δαντέλες» «κρόσια», «χάντρες», και ακόμη «πούλιες» («φέξες» τις ονόμαζαν στην Αγία Παρασκευή).

Και αυτά με τη σειρά τους, επίσης, συνδέουν αυτές τις φορεσιές όχι μόνο με τα κέντρα της περιοχής (Κοζάνη, Σιάτιστα), αλλά και ως έναν βαθμό με την ευρύτερη περιοχή της Δυτ. και Κεντρ. Μακεδονίας,⁴⁶ υπονοώντας ένα δίκτυο περιοδευόντων εμπόρων καιπραματευτάδων,⁴⁷ που με όσα διαθέτουν προς πώληση οδηγούν τα τοπικά ενδύματα σε νεότερες εκδοχές και μετεξελίξεις τους.

Μια ακόμη παρατήρηση, που απορρέει από το υλικό των εργασιών και αφορά όλες τις κοινότητες που ερευνώνται στην κοζανίτικη περιφέρεια είναι ότι, ενώ στη

⁴⁵ Πβ. και την παρατήρηση για τον Πεντάλοφο, όπου: *Συναντάμε ακόμη περιπτώσεις που πάνω απ' το πουκάμισο φοριέται φούστα, φτιαγμένη στον αργαλιό από άσπρο μαλλί και νήμα, κεντημένη εμπρός και στον ποδόγυρο. Ο λόγος που τη φορούν, πέρα απ' την προφύλαξη απ' τις καιρικές συνθήκες, είναι και καλαισθητικός. Η παχουλή γυναίκα είναι για την εποχή το πρότυπο της γυναικείας ομορφιάς* (Αλεξάνδρα Καρούτα, Πεντάλοφος). Πβ. επίσης και τη μαρτυρία από την Αγία Παρασκευή στο χφ 1341 του ΣΛΠΑ: *Η νύφη φορούσι το κατασάρι, του π'κάμπ'σου, τέσσερις φούστις μαλλίσιες (πράσινη, κόκκινη, γαλάζια, καρύσια). Απάν' απού τσ' φούστις, φουρούσι τ' στιόφα ή μουαρέ [ύφασμα μεταξωτό καφέ χρώματος με λουλούδια]* (Αγία Παρασκευή, συλλ. Γ. Καραλίγκας 1971, πληρ. Βασιλική Καραλίγκα).

⁴⁶ Βλ. π.χ. Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», ό.π., σ. 25-27, όπου αναφορές στις παλιές και νεότερες ποδιές στα Άλωνα και τον Ακρίτα (με «γαϊτάνια, κορδέλες, πούλιες και χάντρες»), τις ποδιές της Σκοπιάς (που «στολίζονται με μαύρο βελούδο και με επιπρόσθετες δαντέλες»), των Ψαράδων στις Πρέσπες (που τις στόλιζαν «με διάφορα κουμπιά και βελούδινο μαύρο ρέλι στον ποδόγυρο»), του Γιδά στη νεότερη εκδοχή τους (με ραμμένες «διάφορες πούλιες»).

⁴⁷ Βλ. και Νάτσινας, *Οι Μακεδόνεςπραματευτάδες, ό.π.*

διάρκεια του 20^{ου} αι. οι γυναίκες ενσωματώνουν στις εορτινές και γαμήλιες, κατεξοχήν, φορεσιές τους αστικά στοιχεία, παρόλα αυτά δεν εγκαταλείπουν το «σιγκούνι» της γεωργοκτηνοτροφικής αφετηρίας τους,⁴⁸ το οποίο κρατά σταθερή θέση –και σε πολλές παραλλαγές από χωριό σε χωριό– είτε σε καθημερινή (χειμερινή και θερινή)⁴⁹ είτε σε εορτινή χρήση – εκτενής λόγος γίνεται, μάλιστα, για την «κουντούσια» στον Πεντάλοφο και τον γειτονικό Αυγερινό.⁵⁰

Επισημαίνεται ακόμη η χρήση της ποδιάς, της «φύρτας» (ή «μισάλλας»: στ' μέσ' εδινάμι τ' μισάλλα),⁵¹ απαραίτητης μάλιστα όχι μόνο στα αγροτικά αλλά και στα αστικά σύνολα, κάτι που παρατηρείται και σε άλλες περιοχές της Δυτ. και Κεντρ. Μακεδονίας (Καστοριά, Βέροια, Νάουσα), παρά τη γενικότερη «αστικοποίηση» («αμαλιοποίηση») των τοπικών ενδυμασιών – από το ίδιο μεταξωτό ύφασμα και στο ίδιο χρώμα με τη στόφα, άλλοτε και σε διαφορετικό.

Η ποδιά αλλά και τα καλύμματα κεφαλής διαδραματίζουν πολυσήμαντο ρόλο σε όλα τα κοζανίτικα ενδυματολογικά σύνολα – η παρατήρηση αφορά και τα

⁴⁸ Πβ. μαρτυρία πληροφορήτριας από την Αγία Παρασκευή, όπως τη σταχυολόγησα από το χφ 1341 του ΣΛΠΑ: *Του χειμώνα απάν' απ' του φουστάν' φουρούσαμι του συγγούνι. Αυτό ήταν ανοιχτό απού μπρουστά ουλόκληρον. Του ύφανάμι στον αργαλειό. Μουναχές μας. Απού τ' μέσ' κι κάτ' του συγγούνι είχι πουλλά λαγγιόλια κι σ' στ' (που στο πάνω μέρος δεξιά άκρις τα βανάμι συρίτια (Αγία Παρασκευή, συλλ. Γ. Καραλίγκας, 1971, πληρ. Σουλτάνα Καλαμπούκα)*

⁴⁹ Αξιοσημείωτη είναι και η μαρτυρία ότι το σιγκούνι, κατά τη διάρκεια του πένθους, το φορούσαν από την ανάποδη πλευρά ακόμα και κατά το θεισμό (Κυριακή Κοντού, Κάτω Κώμη).

⁵⁰ *Η κουντούσια μπορούμε να πούμε πως αποτελεί ένα μακρύ πανωφόρι χωρίς μανίκια. Ανοιχτή εμπρός, μόλις δένει στη μέση με δυο κορδονάκια. Το μάκρος της καθορίζεται απ' το φουστάνι. Είναι δυο-τρεις πόντους πιο κοντή απ' αυτό, όσο χρειάζεται, δηλαδή, για να διακρίνεται το γαρνίρισμα του φουστανιού. Το τελείωμα της μασχάλης φέρνει τρεις σειρές κόκκινο σειρήτι., καθώς επίσης και η μοναδική δεξιά τσέπη, όπως και τα μπροστινά φύλλα και γύρω γύρω ο ποδόγυρος. Το στήθος της κουντούσιας στολίζεται με κεντήματα από χάρτζια (χρυσά κορδονάκια), σε δυο και τρεις σειρές. Η τσόχα κάτω απ' το κέντημα είναι χρώματος μπλε και την ονομάζουν ρούχο. Το χρώμα της τσόχας και το βάρος του κεντήματος αποτελούν τα δυο στοιχεία που μας βοηθούν να ξεχωρίσουμε την κουντούσια της νέας γυναικάς απ' αυτήν της γερόντισσας. Η β γραμμή της κουντούσιας φαρδαίνει ελαφρά προς το τέλος με τη βοήθεια πρόσθετων κομματιών που συνθέτουν να τα ονομάζουν λαγκιόλια. Ακόμη δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που πάνω από την κουντούσια φοριέται η κάπα (κάτι που αποτελεί κανόνα για τις γεροντότερες) (Αλεξάνδρα Καρούτα, Πεντάλοφος)*

Είναι πάντα μαύρη, μάλλινη, υφανμένη στον αργαλειό και πλυμένη στη νεροτριβή. Είναι κοντότερη από τη φούστα, χωρίς μανίκια, αρκετά ανοιχτή στο στήθος, σε σχήμα ανάποδου Π. Κουμπώνει στη μέση μπροστά, με κουμπί, ή δένεται με δυο κορδόνια. Από πίσω σχηματίζει τρεις ή τέσσερις πιέτες (πλισέ). Στον ποδόγυρο είναι διακοσμημένη με 2 κόκκινα σειρήτια, κολλητά, το ένα δίπλα στο άλλο. Τέτοια σειρήτια υπάρχουν και στο άνοιγμα της κουντούσιας, μπροστά, από τη μέση και κάτω, στα μανίκια και στη λοξή τσέπη που υπάρχει στη δεξιά μεριά. Στο άνοιγμα του στήθους, υπάρχουν χρυσά κεντημένα σειρήτια. Αυτά ήταν πολύ ευαίσθητα στις καιρικές συνθήκες και, όταν βρέχονταν, έχαναν τη λάμψη τους. Την κουντούσια την έβαφαν με 'μπρούστηρα' (έτσι λεγόταν η ρίζα ενός φυτού σαν το σπανάκι) και με λουλάκι (Δήμητρα Χατζηστεργίου, Αυγερινός).

⁵¹ *Η μισάλλα ήταν μαλλίσσια κι αυτήν. Οι νέες φορούσαμι χρουματιστές μισάλλες, πράσινες, κόκκινες, γαλάζιες, καρύσις κι άλλα χρώματα. Οι μπάμπες [γριές] φουρούσαν μαύρου χρώμα. Οι μισάλλες ήταν κινημένες γύρου γύρου. Του καλουκαίρ' φουρούσαμι βαμπακιές (Συλλογή ΣΛΠΑ, χφ 1341, Αγία Παρασκευή, συλλ. Γ. Καραλίγκας 1971, πληρ. Σουλτάνα Καλαμπούκα).*

αστικά.⁵² Ο κεφαλόδεσμος, μάλιστα, σε ορισμένες κοινότητες (Αιανή, Άνω και Κάτω Κώμη, Βελβενδό) είναι συνδεδεμένος και με τοπικές παραδόσεις, οι οποίες επικαλούνται γεγονότα του ελληνικού (αρχαίου αλλά και νεότερου) παρελθόντος,⁵³ υπενθυμίζοντας ανάλογες παραδόσεις για τον γνωστό κεφαλόδεσμο των κοντινών κοινοτήτων της περιοχής του Γιδά (Ρουμλούκι) Ημαθίας.⁵⁴

Η ενδυμασία, έτσι, της κοινότητας του Βελβενδού παραμένει μια ξεχωριστή περίπτωση της κοζανίτικης περιφέρειας, καθώς, γενικότερα, με τους «μαλλίτ'κους καπλαμάδες», το «καβάδι» της και με τον ιδιότυπο κεφαλόδεσμό της («κατσούλι»), αναπτύχθηκε πολύ κοντά προς την αισθητική αντίληψη του Γιδά. Πρόκειται για μια ενδυμασία καλά γνωστή, βέβαια, και από εκτενές κείμενο της βελβενδινής λόγιας Αθηνάς Τζινίκου-Κακούλη,⁵⁵ το οποίο οι συλλογείς του ΛΑΠΙ έχουν μελετήσει και συνυπολογίσει στα κείμενά τους, επαυξάνοντας, ωστόσο, με τη συλλογή τεκμηριωτικού φωτογραφικού υλικού εξαιρετικού ενδιαφέροντος, που «πόρτα-πόρτα» συγκέντρωσαν και αναλυτικά σχολιάζουν.

III. Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει σχήματα που μαρτυρούν την εγκατάλειψη των τοπικών ενδυματολογικών αντιλήψεων και συνηθειών και την προσχώρηση επίσης και των Κοζανιτών στην ευρωπαϊκή «μόδα», στους νεωτερισμούς, οι οποίοι εν τέλει μεταμορφώνουν το ενδυματολογικό τοπίο πόλης και χωριών της περιοχής, σε μιαν Ελλάδα που «αστικοποιείται» και αλλάζει, με το βλέμμα της στραμμένο προς τη Δύση. Αυτά τα κοστούμια «της μόδας», των προπολεμικών και μεταπολεμικών δεκαετιών, μας γίνονται γνωστά όχι τόσο από τις γραπτές μαρτυρίες στις φοιτητικές εργασίες, όσο από το εύγλωττο φωτογραφικό υλικό που τις πλαισιώνει, στα εικονιζόμενα πρόσωπα του οποίου συστήνονται Κοζανίτες και Κοζανίτισσες, πόλεων και χωριών, με ευρωπαϊκά ενδύματα, ενώ οι τοπικές ενδυμασίες, αποψιλωμένες, απέρχονται.⁵⁶

⁵² *Το μαντήλι το φορούσαν οι παντρεμένες γυναίκες για λόγους αισθητικούς, αλλά και για ηθικούς λόγους. Γυναίκα χωρίς μαντήλι στο κεφάλι, θεωρούνταν γυναίκα χωρίς τιμή', λέει η γιαγιά μου Μαρία Ψαλλίδα* (Γραμματική Γούλα, πόλη της Κοζάνης

⁵³ Όπως, άλλωστε, καταγράφονται στις εργασίες από τους συλλογείς.

⁵⁴ Βλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνική λαϊκή τέχνη. Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1931, σ. 55-75.

⁵⁵ Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, *Λαογραφικοί αντίλαλοι Βελβενδού*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 197-206.

⁵⁶ *Η φορεσιά ... φοριόταν από την πιο μικρή ηλικία μέχρι τη μεγαλύτερη. Αυτό συνέβαινε μέχρι το 1953-55, όταν έκαναν την εμφάνισή τους τα ευρωπαϊκά φορέματα. Αρχίζουν, λοιπόν, σιγά-σιγά οι κάτοικοι να παραμερίζουν τα χωριάτικα, όπως λέγανε τη φορεσιά τους, και να υιοθετούν τη νέα μόδα. Η τελευταία κατάφερε να εισχωρήσει στο χωριό λόγω της μετανάστευσης των κατοίκων στην Ευρώπη (Αγγλία, Γερμανία). Όσοι, δηλαδή, έφευγαν στην Ευρώπη έφερναν στο*

Πέραν του πληροφοριακού υλικού που σχολιάστηκε παραπάνω, οι εργασίες των συλλογών περιέχουν πολλά διαφωτιστικά στοιχεία για δευτερεύοντα ενδύματα και ενδυματολογικά εξαρτήματα,⁵⁷ ενώ ιδιαίτερες αναφορές, συχνά εκτενείς, γίνονται και σε άλλα συναφή με την ένδυση θέματα, όπως είναι π.χ. η καθαριότητα⁵⁸ και ο καλλωπισμός του σώματος⁵⁹ και, ακόμη, ο καθαρισμός των ενδυμάτων και η φύλαξή τους.⁶⁰ Τέλος, κάνω ξεχωριστή αναφορά στην εργασία που εξέτασε την τέχνη των γουναράδων της Κοζάνης, καθώς βασίζεται στη βιοματική εμπειρία του φοιτητή Κ. Ζαγάρα, ο οποίος ευσυνειδήτα κατέγραψε και φωτογράφησε και όλον τον εργαλειακό εξοπλισμό του εργαστηρίου του πατέρα του (έτ. 2002-03) και

χωριό ενδύματα και ιδέες που γνώρισαν. Τότε υπήρχε και η λανθασμένη αντίληψη πως 'οτιδήποτε έρχεται απ' έξω είναι καλύτερο και ανώτερο'. Μεγάλο ρόλο έπαιζε και η λίγη επικοινωνία που είχε το χωριό με την πόλη της Κοζάνης, λόγω της έλλειψης συγκοινωνίας, όπως προαναφέρθηκε, διότι εκεί αυτός ο τρόπος ενδυμασίας είχε φτάσει πιο νωρίς (Αικατερίνη Καλαμπούκα, Αγία Παρασκευή).

Τη φορεσιά αυτή τη φορούσαν στο χωριό όλες οι γυναίκες ανεξάρτητα από την ηλικία μέχρι το 1965. Σήμερα [1982-83] τη φορούν μόνο οι γριές αλλά σε πιο απλοποιημένη μορφή. Μάλιστα υπάρχει το έθιμο να τη φορούν οι γυναίκες της μέσης ηλικίας σε κάθε πανηγύρι ή γάμο που γίνεται στο χωριό. Όμως αυτό που αξίζει ιδιαίτερη προσοχή είναι ότι κάθε κοπέλα που παντρεύεται παίρνει ως προίκα και μια φορεσιά παραδοσιακή που η κατασκευή της στοιχίζει περίπου 40.000 δρχ. (Δήμητρα Χατζηστεργίου, Αυγερινός).

⁵⁷ *Αναφορά στη χρήση γαντιών εν ώρα εργασίας: Ένα άλλο εξάρτημα που είχαν ήταν τα γάντια. Επειδή οι γυναίκες δούλευαν στα χωράφια και υπήρχε ο κίνδυνος του εγκαύματος το καλοκαίρι από τον ήλιο, έπλεκαν γάντια για όλο το χέρι από άσπρο μαλλί. Βέβαια, αυτό γινόταν και για αισθητικούς λόγους, γιατί θεωρούσαν όμορφες τις γυναίκες με άσπρο δέρμα. Έτσι δεν ήθελαν να τις βλέπει καθόλου ο ήλιος (Σοφία Μητκάνη, Καρδιά Πτολεμαΐδας).*

⁵⁸ *Το πρόσωπο το πλενάμι με σαπούνια και μοσχოსάπ'να (Ευαγγελία Φτάκα, Αιανή, πληρ. Ευαγγελία Φτάκα [γιαγιά]).*

⁵⁹ *Ενδεικτικό απόσπασμα από την Αιανή: Κρέμες δεν είχαμε τότε. Έκανάμε τα φτιασίδια. Έπαιρναμε πλάκες απ' το ξούγκι απ' τα πρόβατα, το βανάμε σε ξύλινο π'νάκι και το στούμπ'ζαμε με ξύλινο στούμπο. Ύστερα ρίχναμε δριάργυρο [υδράργυρο], που το παίρναμε από τους μπακαλάδες από την Κοζάνη. Το ξούγκι γαλάζιωνε από το δριάργυρο. Μετά το λιάζαμε στον ήλιο καμιά βδομάδα και το βανάμε σε χτιά [κουτιά] σφρα(ι)στά για να μη πάει σκόν'. Αν το φτιαχνάμε δυο κορίτσια μαζί, το μοιραζάμι μ'σό κι μ'σό. Όταν ζύγωναν γιορτές, ενίβομάσαν το βράδυ και έβαζάμε. Τη χαράη σαπ'νιζόμασαν. Σ' ένα φλυτζάνι με στουπέτσι, νερό και λίγο τσίπρο, βάζαμε σφουγγάρι και χαλνούσαμε μ' αυτό το γαλάζιο. Πρώτα όμως ξυριζόμασαν, να μην έχουμε τρίχες στο πρόσωπο που έπριπι να είναι γκόλιαβο. Είχαμι και ένα τσόλι με κόκκινη μπογιά που βάφαμι τα αυγά και εβανάμι στα μούτρα κι έβαφάμε τα χείλια. Τα νύχια δεν τα έβαφαμι ποτέ ... Όταν ήθελαν να πετύχει το φτιασίδι, έλεγαν 'Πε μου ένα ψέμα, να γένει καλό'. Έλεγαν ένα ψέμα, όπως τον τάδε τον βρήκαν με την τάδε και το πίστευαν και πετ'χαίνονταν (Ευαγγελία Φτάκα, Αιανή, πληρ. Ευαγγελία Φτάκα [γιαγιά]). Η συλλογέας συμπληρώνει ότι στο χωριό έχει μείνει σε χρήση η έκφραση: «φτιασίδι κάνεις και λες ψέματα;».*

⁶⁰ *Η φορεσιά σήμερα [1982] στα σπίτια που σώζεται πιάνει ένα μέρος του μπαούλου τους. Εκεί φυλάγεται, βέβαια, με ιδιαίτερη προσοχή. Σχολαστικό στέκεται το δίπλωμα της κουντούσιας, έτσι ώστε να μη τρίβονται μεταξύ τους τα χάρτζια κι ούτε να τσαλακώνονται οι φούρλες. Ακόμα πιο σχολαστικό είναι το δίπλωμα της ποδιάς, για να μην χαθούν οι πιέτες. Συμπλήρωμα απαραίτητο αποτελεί το 'μουλτσοβότανο', για να μην 'τα κόψει ο σκόρος'. Απ' τα μπαούλα οι φορεσιές βγαίνουν πλέον μόνο στις εθνικές γιορτές, για να τις δανειστούν οι μαθήτριες του Λυκείου, στο πανηγύρι, για να χορέψουν μ' αυτές οι νιες στην πλατεία του χωριού και, καμιά φορά, και την πρώτη μέρα του Πάσχα, για να 'ντύσουν' τις ιδιοκτήτριές τους (Αλεξάνδρα Καρούτα, Πεντάλοφος).*

σχολίασε τις συνθήκες εργασίας, τις οικονομικές παραμέτρους και την κρίση της τέχνης των γουναράδων στην αυγή του 21^{ου} αιώνα.

Επιλογικά

Οι εργασίες των φοιτητών στο ΛΑΠΙ (όπως και του Αρχείου ΣΛΠΑ), παρά τις αδυναμίες και τις ελλείψεις τους, αφού δεν έχουν συνταχθεί από ολοκληρωμένους επιστήμονες, αποτελούν με τις συγκεντρωμένες, σε εποχές οριακές, μαρτυρίες τους μικρές ενδυματολογικές μονογραφίες, και μάλιστα για κοζανίτικες κοινότητες με την πλειονότητα των οποίων δεν ασχολήθηκε κανείς λαογράφος ως σήμερα.

Για την αξιολόγηση και αξιοποίηση των μαρτυριών αυτών πρέπει να επισημανθεί ότι η καταγραφή τους έγινε από άτομα της ίδιας ηλικίας, του αυτού, κατά το μάλλον ή ήττον πνευματικού επιπέδου, με βιωμένη γνώση των τόπων από τους οποίους δίνουν τα στοιχεία και από τους οποίους προέρχονται, που α) ακολούθησαν, ως έναν βαθμό, τη μεθοδολογία που τους υποδείχτηκε, β) στηρίχτηκαν στις βιωματικές εμπειρίες και τις μνήμες των υπερηλίκων πληροφορητών/τριών τους, γ) πρόσεξαν, ιδιαίτερα, τη διαπλοκή των οικονομικών-κοινωνικών παραμέτρων και την ηλικιακή-κοινωνική-αξιακή διάρθρωση στην ενδυματολογική συμπεριφορά των κοζανίτικων κοινοτήτων του παρελθόντος, δ) κατέγραψαν και διέσωσαν όχι μόνο πολύτιμες άγνωστες ενδυματολογικές πληροφορίες, αλλά και πλούσιο γλωσσικό υλικό, που εμπλουτίζει την ελληνική ενδυματολογική ορολογία και, γενικότερα, τροφοδοτεί το πεδίο της Γλωσσικής Λαογραφίας, και ακόμη ε) συνέλεξαν «πόρτα-πόρτα» και κατέθεσαν σπουδαίο άγνωστο και πολλαπλά χρήσιμο τεκμηριωτικό φωτογραφικό υλικό.

Το ενδυματολογικό περιεχόμενο των εργασιών μπορεί, βέβαια, να επαληθευτεί για την αξιοπιστία του.⁶¹ Οι επάλληλες εξάλλου καταγραφές, με χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Βελβενδού (4 εργασίες), προσφέρονται για αντιπαραβολές, διασταυρώσεις και συγκρίσεις. Ακόμη, το υλικό των φοιτητικών καταγραφών μπορεί με τη σειρά του να επαληθεύσει και να ενισχύσει μαρτυρίες από άλλες πηγές, τις οποίες και εμπλουτίζει από την πλευρά της αντιπροσωπευτικότητας. Οι

⁶¹ Για την αξιοπιστία των εργασιών των φοιτητών βλ. και Μ. Γ. Μερακλής, *Λαογραφικές εργασίες φοιτητών για τη Β. Ελλάδα. Ορισμένα γνωρίσματά τους*, στο: ο ίδιος, *Θέματα Λαογραφίας*, Αθήνα 1999, σ. 91. Πβ. Βαρβούνης – Κούζας, *ό.π.*, σ. 16.

εργασίες αυτές θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μελλοντικά ως βάση και πρότυπα για νέες εκτενέστερες μονογραφίες, να συμβάλουν στη σύνθεση ενός ενδυματολογικού χάρτη της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας, να γίνουν αφορμή για μια συγκριτική μελέτη, η οποία, με σημείο αναφοράς το ενδυματολογικό σύστημα κάθε κοζανίτικης κοινότητας ξεχωριστά, με τις δικές της πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, πολλά θα είχε να αποκαλύψει για τις κοζανίτικες τοπικές κοινωνίες, για τις δομές τους, για τις αξίες τους, για τις σχέσεις των κατοίκων τους μεταξύ τους, για την αισθητική τους και, ακόμη, για τις επικοινωνίες τους με τις άλλες κοζανίτικες κοινότητες, στο πλαίσιο επίσης κάθε ομάδας χωριών (π.χ. χωριά Βοΐου, χωριά Τσιαρσαμπά κλπ.) και ευρύτερα με τα λοιπά χωριά της κοζανίτικης περιφέρειας, καθώς και με την ευρύτερη περιοχή της Δυτ. και Κεντρ. Μακεδονίας, αλλά και με τις χώρες της Βαλκανικής και της Ευρώπης.

Εικ. 1-2. Ενδυμασίες πόλης Κοζάνης (πηγή: Γραμματική Γούλα).

Εικ. 3-4. Ενδυμασίες Εράτυνας (πηγή: Βασιλική Τσιάμη).

Εικ. 5. Ενδυμασίες Άνω Κώμης (πηγή: Φώτης Μαυρομάτης).
 Εικ. 6. Ενδυμασίες Κάτω Κώμης, 1958 (πηγή: Κυριακή Κοντού).

Εικ. 7. Ενδυμασίες Αγίας Παρασκευής (πηγή: Αικατερίνη Καλαμπούκα).

Εικ. 8-9. Ενδυμασίες Βελβενδού
(πηγή: Μαρία Χουντάση – Ελπίδα Σπυριδέλη, και Μαρία Κουτσάκη).

Εικ. 10. Ενδυμασίες Βελβενδού (πηγή: Μαρία Χουντάση – Ελπίδα Σπυριδέλη).